

ANTALYA/ÇIRALI, YANARTAŞ(KHİMERA)' TAKI
BİZANS DÖNEMİ YAPILARI

Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Danışman: Doç. Dr. Yelda OLCAY UÇKAN

Eskişehir
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ağustos 2007

ÖZ**ANTALYA/ÇIRALI, YANARTAŞ(KHİMERA)' TAKİ
BİZANS DÖNEMİ YAPILARI****Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN****Sanat Tarihi Anabilim Dalı****Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos 2007****Danışman: Doç. Dr. Yelda OLCA Y UÇKAN**

Yanartaş, Antalya ili, Kemer ilçesine bağlı Çıralı köyünün 4 km. kuzeyinde bir yamaçta 250 m. yükseklikte yer alır. Bugün milli park sınırları içerisinde bulunmaktadır. Çevredeki tüm yamaçlar ağaçlarla kaplı olmasına rağmen Yanartaş'ta yaklaşık 2 dönümlük alan düz kayalarla kaplıdır. Bu kayalar arasındaki çatlakların bazılarında Khimeira mitosuna esin olan alevler görülmektedir.

Alanda Helenistik dönem özellikleri gösteren duvarlar yer alır. Yanartaş, Roma döneminde Hephaistos kült merkezi konumundadır. Ancak anıtsal bir tapınağa ait mimari buluntular yoktur. Alanda Roma dönemine ait çeşme, hamam, tonozlu mezar ile çok sayıda adak yazıtları görülmektedir.

Bizans döneminde bölge, dinsel merkez konumunu sürdürmüştür. Bizans döneminde Roma hamamı, tek nefli bir şapele dönüştürülmüş; alevlere yakın alana üç nefli bir bazilika ile ek yapısı inşa edilmiştir. Üç nefli bazilika üzerinde üç evre tespit edilmiştir. İlk evrede figürlü, üçüncü evrede ikonoklastik özellikler gösteren freskolar bulunmaktadır. Kilise Selçuklu döneminde av köşkü olarak kullanılmıştır.

ABSTRACT**BYZANTINE PERIOD BUILDINGS AT ANTALYA/ÇIRALI,
YANARTAŞ(KHİMERA)****Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN****History of Art Department****Anadolu University Graduate School of Social Sciences, February 2007****Advisor: Prof.Dr. Yelda OLCA Y UÇKAN**

Yanartas is placed in the national park in Cirali village which is belong to Kemer district of Antalya. It is on a slope which is 4 km North of Olympos ancient city from the eastern Lycia cities and 250 meter above the sea level .

It is known that a temple dedicated to Hephaistos in Rome era was built in Yanartas that is defined as ‘quenchless fire of Lycia’ . For this reason the area also called as Hephaistion at ancient time. It is possible to see exedra ruins and vow tablets from the rest of the temple around the area. In this area there are also a fountain, a public bath and a vaulted tomb except the temple .

The Byzantium buildings are, the three naves basilica in the area of the temple and its additional building, a chapel which is converted from a public bath and other additional buildings beside.

Bazilika has tree phase. The first turn is in the plan as heleneistic basilica with three nave, three apsis. There is figured fresco on apsis half dome. Second turn is also in a plan of basilica with three nave and three apsis; but cover system is was made of vault. Geometric and herbal arrangements which have iconoclast specialities were used at frescos on second turn walls. It is necessitated to leave the area because of the domination of the Turks on the area in 12th century and the church was used as a haunting villa by Seljuks.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN'ın “**Antalya/Çıralı, Yanartaş(Khimera)**'taki **Bizans Dönemi Yapıları**” başlıklı tezi **24 Ağustos 2007** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **Sanat Tarihi** Anabilim Dalında **yüksek lisans** tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Adı Soyadı	İmza
Doç.Dr. Yelda OLCAY UÇKAN (Tez Danışmanı)	:
Doç.Dr. Erol ALTINSAPAN	:
Yrd.Doç.Dr. Erkan İZNİK	:

Prof.Dr. Nurhan AYDIN

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Likya bölgesi araştırmalarına baktığımızda Bizans dönemi araştırmalarının azlığı dikkat çekmektedir. Yanartaş'taki Bizans dönemi yapılarının tez konusu olarak değerlendirilmesiyle, bu araştırmalara küçük de olsa bir katkı sağlamak amaçlanmıştır. Ayrıca tez çalışmasının Olympos Antik kenti territoryasında bulunması benim için önemlidir. 2001 senesinden bu yana katıldığım Olympos Antik kenti araştırmalarına kentin yakın çevresinde bir yapı inceleyerek katkı sağlamış olabilmek benim için gurur verici olmuştur.

Bu noktada tez konusunda yönlendirici olan ve aynı zamanda tezimin danışmanlığını üstlenen değerli hocam Doç. Dr. B.Y. Olcay Uçkan'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca hiçbir zahmetten kaçınmadan, arazi çalışmaları dahil, desteğini esirgemeyen hocam Yalçın Mergen'e; arazi çalışmalarındaki yardımlarından dolayı Seçkin Evcim ve Evren Çelikel'e; ve tabii ki her zaman yanımda olan eşim Muradiye Öztaşkın'a şükranlarımı sunarım.

Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

HARİTA LİSTESİ

- Harita 1. Likya Bölgesi
- Harita 2. Doğu Likya Bölgesi
- Harita 3. Dokuzuncu yüzyılda Thema teşkilatı
- Harita 4. On ikinci yüzyılda Bizans İmparatorluğu

ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim 1. Yanartaş Planı
- Çizim 2. Bazilika Kuzey Cephe
- Çizim 3. Bazilika Doğu Cephe
- Çizim 4. Bazilika A-A kesiti
- Çizim 5. Bazilika B-B kesiti
- Çizim 6. Bazilika C-C kesiti
- Çizim 7. Şapel A-A kesiti
- Çizim 8. Şapel B-B kesiti
- Çizim 9. Orta nef kuzey duvar freskoları
- Çizim 10. Kuzey nef kuzey duvar freskoları
- Çizim 11. Orta nef apsisi üst bölüm freskoları
- Çizim 13. Orta nef apsisi alt bölüm freskoları
- Çizim 14. Mekan 1 kuzey duvarındaki gemi grafitisi

LEVHA LİSTESİ

- Levha 1a. Yanartaş'a sahilden ulaşan yol
Levha 1b. Yanartaş planı
Levha 2. Yanartaş, Üç Nefli Bazilika planı
Levha 3. Üç nefli, tek apsisli Likya kiliseleri örnekleri
Levha 4a. Dikmen Kilisesi
Levha 4b. Karabel Manastır Kilisesi
Levha 4c. Alahisar Kilisesi
Levha 5a. Arif B Kilisesi (planda M işaretli)
Levha 5b. Turan Dağ Kilisesi
Levha 6a. Perge A Bazilikası
Levha 6b. Darıözü Akropol Kilisesi
Levha 7a. Karacaören Kilisesi
Levha 7b. Knidos, Batı Limanı E Kilisesi
Levha 8a. Tapureli C Kilisesi
Levha 8b. Sura Kent Bazilikası
Levha 8c. Korykos Kuzey Kilise
Levha 9a. Kompozit sütun başlığı, Alanya Müzesi
Levha 9b. Olympos, Mozaikli Yapı
Levha 10a. Olympos, Mozaikli Yapı
Levha 10b. Aparlae Antik Kenti, delikli levha parçaları
Levha 11a. Al Oda Manastır Kilisesi
Levha 11b. Keşlik Kilisesi, Kapadokya
Levha 12a. Üzümlü Kilise, Kapadokya
Levha 12b. Antalya, Obaköy'deki Şapel
Levha 13a. Antalya, Obaköy'deki Şapel
Levha 13b. Olympos; A Alanı, triconchios, doğu niş
Levha 14a. Alanya Kalesi, grafiti gemi çizimi
Levha 14b. Alanya Kalesi, grafiti gemi çizimi

RESİM LİSTESİ

- RESİM 1. Üç Nefli Bazilika, genel görünüş
- RESİM 2. Bazilika; Naos batı duvarı
- RESİM 3. Bazilika; Kuzey cephe, çevre duvarı giriş kapısı
- RESİM 4. Bazilika; Kuzey cephe, çevre duvarı
- RESİM 5. Bazilika; Kuzey cephe, naos duvarı
- RESİM 6. Bazilika; Kuzey cephe, batı pencere
- RESİM 7. Bazilika; Kuzey cephe, doğu pencere
- RESİM 8. Bazilika; Kuzey cephe, batı bölümü, apsis alanı
- RESİM 9. Bazilika; Doğu cephe, güney bölümü, çevre duvarı
- RESİM 10. Bazilika; Doğu cephe, naos duvarı
- RESİM 11. Bazilika; Doğu cephe, devşirme taşlardan yapılmış temel
- RESİM 12. Bazilika; Doğu cephe, çevre duvarı ve naosun birleşme noktası
- RESİM 13. Bazilika; Doğu cephe, naos duvarı
- RESİM 14. Bazilika; Orta nef apsisi birinci evre pencere kemer başlangıcı
- RESİM 15. Bazilika; Doğu cephe, birinci evre güney apsis pencere düzenlemesi
- RESİM 16. Bazilika; Doğu cephe, kuzey apsis bölümü
- RESİM 17. Birinci evre kuzey apsis yarım kubbesi
- RESİM 18. Bazilika; İkinci evre kuzey apsis duvarı
- RESİM 19. Bazilika; Çevre duvarı, güneydoğu köşedeki giriş kapısı
- RESİM 20. Bazilika; Çevre duvarı, güneybatı köşesi
- RESİM 21. Bazilika; Orta nef, genel görünüş
- RESİM 22. Bazilika; Orta nef, batı duvarı
- RESİM 23. Bazilika; Orta nef, kuzey duvarı, ikinci ve üçüncü paye arası
- RESİM 24. Bazilika; Orta ve kuzey nef arasındaki pencere
- RESİM 25. Bazilika; Orta nef kuzey duvarı, apsis ve birinci paye arası
- RESİM 26. Bazilika; Orta nef güney duvarı, ikinci ve üçüncü paye arası
- RESİM 27. Bazilika; Orta nef güney duvarı, birinci ve ikinci paye arası
- RESİM 28. Bazilika; Orta nef güney duvarı, birinci ve ikinci paye arası

- RESİM 29. Bazilika; Orta güneydeki ikinci paye
- RESİM 30. Bazilika; Orta nef güney duvar, apsis ve birinci paye arası
- RESİM 31. Bazilika; Orta nef apsis, genel görünüş
- RESİM 32. Bazilika; Orta nef apsis, kemer başlangıcı
- RESİM 33. Bazilika; Orta nef apsis, güney bölümdeki hayat ağacı motifi
- RESİM 34. Bazilika; Orta nef apsis, üst bölüm fresko düzenlemesi
- RESİM 35. Bazilika; Orta nef apsis, fresko katmanları
- RESİM 36. Bazilika; Güney nef kuzey duvar, kemer düzenlemesi
- RESİM 37. Bazilika; Güney nef apsis alanı
- RESİM 38. Bazilika; Güney nef apsis yarım kubbesi, üstten görünüş
- RESİM 39. Bazilika; Kuzey nef genel görünüş
- RESİM 40. Bazilika; Kuzey nef batı duvar üzerindeki fresko düzenlemesi
- RESİM 41. Bazilika; Kuzey nef kuzey duvarı, tonoz başlangıcı
- RESİM 42. Bazilika; Kuzey nef güney duvar üzerindeki fresko düzenlemesi
- RESİM 43. Bazilika; Kuzey nef apsis yarım kubbesi, üstten görünüş
- RESİM 44. Bazilika; Kuzey nef apsis, genel görünüş
- RESİM 45. Bazilika; Kuzey nef apsis yarım kubbesi, fresko düzenlemesi
- RESİM 46. Bazilika; Kuzey nef apsis, fresko yazıt
- RESİM 47. Bazilika; Kuzey nef apsis, alt bölüm
- RESİM 48. Bazilika; Birinci evre apsis yarım kubbesi, figürlü kompozisyon
- RESİM 49. Bazilika; Birinci evre apsis yarım kubbesi, figürlü kompozisyon
- RESİM 50. Bazilika; Kuzey nef kuzey duvarı, tonoz başlangıcı
- RESİM 51. Bazilika; Doğu duvar güney bölümü, üstten görünüş
- RESİM 52. Bazilika; Kuzey nef kuzey duvar üstten görünüş
- RESİM 53. Bazilika; Akathus yapraklı sütun başlığı
- RESİM 54. Delikli levha parçası
- RESİM 55. Ek yapı ve kilisenin birleşme noktası
- RESİM 56. Bazilika; Doğu duvar orta apsis bölümü üstten görünüş
- RESİM 57. Bazilika; Birinci evre orta nef pencere kemer başlangıcı
- RESİM 58. Bazilika; Orta nef apsis pencere düzenlemesi
- RESİM 59. Bazilika; Birinci evre kuzey apsis alt kottaki duvar örgüsü
- RESİM 60. Bazilika; Kuzey nefi iki bölüme ayıran duvar

- RESİM 61. Bazilika; Güney nef güney duvarı
- RESİM 62. Bazilika; Güney nef apsisi güney cephesi
- RESİM 63. Bazilika; Güney ve orta nef arasındaki tamirat izi
- RESİM 64. Ek yapı, güneyden bakış
- RESİM 65. Ek yapı; Mekan 1, batı cephe
- RESİM 66. Ek yapı; Mekan 1, güneyden bakış
- RESİM 67. Ek yapı; Mekan 1, batı duvar üzerindeki gemi grafitisi
- RESİM 68. Ek yapı; Mekan 1, pandantif başlangıcı
- RESİM 69. Ek yapı; Mekan 2, içmekan, kuzeydoğu köşe
- RESİM 70. Ek yapı; Mekan 3, kuzeydoğu köşe
- RESİM 71. Ek yapı; Mekan 3, kuzey cephe
- RESİM 72. Ek yapı; Mekan 3, pencere düzenlemesi
- RESİM 73. Ek yapı; Mekan 4 ve Mekan 5, doğudan bakış
- RESİM 74. Şapel, doğu cephe giriş kapısı
- RESİM 75. Şapel, iç mekan doğuya bakış
- RESİM 76. Şapel, güney duvar
- RESİM 77. Şapel, kuzey duvar
- RESİM 78. Şapel, iç mekan batıya bakış
- RESİM 79. Şapel, apsis duvarı

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
HARİTA, PLAN, LEVHA VE RESİM LİSTESİ	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. Doğal Özellikler ve Khimeira Mitosu	2
1.2.Tarihçe	6
1.3. Seyahatnamelerde Yanartaş	12
1.4. Modern Araştırmalar	16
2. Çıralı, Yanartaş'taki (Khimeira)Bizans Dönemi Yapıları	19
2.1. Üç Nefli Bazilika	19
2.1.1. Plan Tasviri	19
2.1.2. Dış Tasvir	21
2.1.2.1. Batı Cephe	21
2.1.2.2. Kuzey Cephe	21
2.1.2.3. Doğu Cephe	22
2.1.2.4. Güney Cephe	23
2.1.3. İç Tasvir	24
2.1.3.1. Orta Nef	23
2.1.3.2. Güney Nef	28
2.1.3.3. Kuzey Nef	29

2.1.4. Örtü Sistemi	31
2.1.5. Malzeme-Teknik	31
2.1.6. Mimari Plastik	32
2.1.7. Yapı Evreleri	33
2.2. Ek Yapı	37
2.3. Tek Nefli Şapel	38
2.3.1. Plan Tasviri	38
2.3.2. Dış Tasvir	39
2.3.2.1. Batı Cephe	39
2.3.2.2. Kuzey Cephe	39
2.3.2.3. Doğu Cephe	39
2.3.2.4. Güney Cephe	40
2.3.3. İç Tasvir	40
2.3.4. Malzeme-Teknik	40
3. Yapıların Değerlendirilmesi	41
SONUÇ	52
HARİTALAR	54
ÇİZİMLER	59
LEVHALAR	71
RESİMLER	86
KAYNAKÇA	127

1. GİRİŞ

Yanartaş, doğu Likya kentlerinden Olympos Antik Kenti teritoryasında; kentin yaklaşık 5 km. kuzeyinde yer alır. Bu alanda bulunan Bizans dönemi yapıları, üç nefli bazilika ve ek yapısı ile tek nefli şapeldir.

Alanda Bizans dönemi yapılarının dışında; Roma dönemine ait hamam, çeşme ve heykel kaideleri bulunmaktadır. Ancak bunlar çalışmanın konusu dışında kaldığı için incelenmemiştir.

Yanartaş'ta; alandaki metan içerikli gazın yüzeye çıktığı yerlerde yüksek olmayan alevler görülür. Bu sebeple bölge mitolojide Khimeira mitosuyla ilişkilendirilmiş ve Roma döneminde Hephaistos kült merkezi olmuştur. Bu sebeple, çalışmanın ilk bölümünde Yanartaş'ın doğal özellikleri ve mitolojideki yerine değinilmiştir.

Yanartaş Likya bölgesi sınırları içinde kalmaktadır. Tarihçe bölümünde, Likya bölgesi ve Olympos Antik kenti tarihi genel hatlarıyla özetlenmiştir. Tarihçenin ardından Yanartaş hakkında bilgilere ulaşabildiğimiz seyahatnameler tanıtılmıştır. Modern Araştırmalar bölümünde ise Yanartaş ile ilgili bilimsel çalışmalar tanıtılmıştır.

İkinci bölümde Bizans dönemi yapıları tanıtılmıştır. Alandaki Bizans dönemi yapıları; üç nefli bazilika, ek yapısı ve tek nefli şapel olarak gruplanmış ve ayrı ayrı incelenmiştir. Yapılar katalog yöntemiyle ele alınmıştır. Birden çok evreli olduğu için üç nefli bazilikanın evreleri ayrıca bölümlendirilmiştir.

Evrelendirme için yapının genel mimari düzenindeki değişimler kıstas alınmıştır. Diğer tamirat, ekleme ve yenilikler bu evreler içerisindeki dönemler olarak değerlendirilmiştir.

Alanda incelenen yapıların değerlendirilmeleri tek bir başlık altında yapılmıştır. Bu bölümde ağırlıklı olarak üç nefli bazilika üzerinde durulmuştur. Değerlendirme için kıstas kabul edilebilecek verilerin çoğu üç nefli bazilikadan sağlanmıştır.

Tüm veriler incelendiğinde Yanartaş'ta erken dönemden itibaren Bizans varlığı görülmektedir. Ancak 10. yüzyıl ve sonrasına ait mimari buluntu gözlenememiştir.

1.1. Doğal özellikler ve Khimeira Mitosu

Antalya, Kemer'e bağlı Çıralı Köyü'nün yaklaşık 4 km. kuzeyindeki milli park sınırları içerisinde kalan Yanartaş, yaklaşık 250 m. yükseklikte yer alır. Bugün Antalya-Finike karayolunun 75. km.'sinde, Çıralı sapağından sonra 7 km. içeride bulunmaktadır. Yolun son 800 metresi; yer yer orijinal Likya yolunun da görülebildiği; taş döşeli bir patikadan oluşmaktadır.

Likya Yolu, antik dönem yol sistemleri içerisinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bölge coğrafyası, aralarında akarsuların vadiler oluşturduğu; oldukça dik yamaçlara sahip yüksek dağlar ve platolardan oluşmaktadır. Ancak tüm bu olumsuz koşullara rağmen, bölgedeki tüm kentler yol ağlarıyla birbirlerine bağlanmıştır.¹

Yanartaş, Olympos ve Phaselis arasında bu yol sistemi üzerinde konumlanmıştır. Olympos üzerinden, Likya Yolu ile Yanartaş üzerinden geçerek batıda Ulupınar'a; kuzeydoğudan ise Tekirova üzerinden Phaselis'e gidilir.² Olympos ile Yanartaş'ı bağlayan bu antik yol dışında ulaşımın daha hızlı yapılabileceği patikalar da mevcuttur. Olasılıkla yol törensel ayinlerde, patikalar ise bireysel durumlarda kullanılmıştır.³ (Levha 1)

Çevredeki tüm yamaçlar ağaçlarla kaplı olmasına rağmen Yanartaş'ta yaklaşık 2 dönümlük alan düz kayalarla kaplıdır. Bu kayalar arasındaki çatlakların bazılarında Khimeira mitosuna esin olan alevler görülmektedir. Alevler metan içerikli gazların kireçtaşı bloklar arasından kendine yol bularak bu alanda yüzeye çıkmasıyla oluşmaktadır. Alevler 25–30 cm.den daha fazla yükselmeler de özellikle geceleri etkileyici bir manzara oluştururlar. Alevlere sebep olan gazın bileşenleri şu şekildedir:

O ₂ (oksijen)	% 9.94
N ₂ (azot)	% 32.64
Co ₂ (karbon dioksit)	% 0.05
C ₁ (hidrokarbon)	% 57.57

¹ K. Klow, "The Likian Way" (Ankara, Upcountry, 2000).

² K. Klow, a.g.e., s.34 vd.

³ O. Atvur, "Olympos Antik Kenti (1991–1992 Çalışmaları)", Arkeoloji ve Sanat. Sayı 88: 13–31 (1999) s.17.

C2(etan)	% 0.16
C3(propan)	% 0.05
iC4(izobütan)	% 0.03
NC4	% 0.04
i5	% 0.03
Nc5	% 0.03
gl3cCH4	% 11.64

Gaz analiz sonuçlarının değerlendirilmesi sonucunda, gaz oluşumunun volkanik veya organik değil, metamorfik kökenli olduğu anlaşılmıştır.⁴

Bu gaz neticesinde oluşan alevler Khimeira mitosuyla ilişkilendirilmiştir. Likya bölgesindeki Khimeira mitosu, hiç sönmeyen ateşi ve Hephaistos kültü ile antik çağdan günümüze kadar insanların ilgisini çekerek, Olympos'un odak noktalarından biri haline gelmiştir. Antik kaynaklardan bu mitos hakkında elde edilen bilgiler şöyledir:

Homeros⁵:

- 150 *İyicene bilmek istersen soyumuzu
-bilir onu çok kişiler-
at besleyen Argos'un bir bucağında Ephyre ili vardır,
Ailos oğlu Sisyphos yaşardı orda,
İnsanların en kurnazıydı o,
Bir oğlu oldu, Glaukos'du adı;*
- 155 *Bellerophontes doğdu ondan sonra.
Glaukos'un en kusursuz oğlu.
Erkeklik, güzellik bağısladı tanrılar ona,
Ama Proitos geçirdi gönünden kötü şeyler,
Kendisi ondan çok daha güçlüydü,
Sürdü onu Argoslular arasından;
Zeus almıştı Bellerophontes'i Proitos'un eli altına.*
- 160 *Tanrısız Anteia, Proitos'un karısı, yanıp tutuşuyordu,
Bellerophontes'le diyordu, gizlice bir sarmaş dolaş olsam,
Ama birazcık olsun kandıramadı onu,
O sıra akli başındaydı Bellerophontes'in.
Kadın bir yalan attı, Kral Proitos'a dedi ki;
"Bellerophontes'i öldürmezsen lanet sana,*
- 165 *O benim zorla koynuma girmek istedi",*

⁴ H. Aktan ve O. Aktan, Olympos ve Khimaira, Doğu Likya'nın Dünü Bugünü. (Ankara: İmaj Yayınevi, 2000), s. 108

⁵ Homeros, İlyada. Hazırlayan: A. Erhat-A.kadir. (İstanbul: Can Yayınları, 1999), s.176–177.

- Böyle dedi o, Kralı birden öfke kapladı.
Ama saygı besliyordu yüreğinde,
Bellerophontes'e kıyamadı.
Gönderdi onu Likya'ya,
Eline uğursuz işaretler verdi,
Üst üste katlanan bir levhaya
yazdı bir sürü yazuları.*
- 170 *Kaynatasına göndermesini buyurdu.
Böylece yok olacaktı o.
Bellerophontes, tanruların eliyle vardı oraya.
Gelince Likya'ya, Xanthos nehrine,
yaygın Likya'nın kralı onu saydı.
Ağırladı onu tam dokuz gün,
Dokuz tane öküz kurban etti.*
- 175 *Gül parmaklı şafak görününce onuncu günü,
Bellerophontes'e sordu,
Damadımdan getirdiğin işaret hani, dedi.
Alır almaz damadının işaretini,
Buyurdu önce azgın Khimeira'yı öldürmesini;*
- 180 *Tanrı soyundandı o, insan değildi,
Önü arslan, arkası yılan, ortası keçi idi,
Yalımlı nefesi ile kötü soluyordu.
Bellerophontes uydu tanruların isteğine,
Onu bir anda yere serdi.
Çarpıştı sonra ünlü Solymoslularla...*

Hesiodos⁶:

*“Khimaira'yı doğurdu Ekhidna,
Söndürülmez ateşi üfleyen Khimaira'yı,
Korkun ve büyük, hızlı ve güçlü,
Bir yerinde üç kafalı Khimaia'yı:
Biri azgın bakışlı aslan kafası,
Öteki keçi, öteki yılan, ejderha kafası.
Pegasos hakkından geldi Khimaira'nın,
Koca yiğit Bellerophontes'le birlikte.”*

Servius⁷:

*“Typhon'la Ekhidna'nın kızı olan Khimaera ateşle donanmıştır, aslan ağızlı,
yılan kuyruklu ve orta kısmında da keçi bulunmaktaydı”;*

⁶ Hesiodos, Theogonia, Olympos Tanrıları ile Pantheon. Hazırlayan: A.Erhat ve S.Eyuüboğlu. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1977), s. 318–325.

⁷ E. Uğurlu, Olympos Nekropolü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, 2006), s.7; B.Takmer, “Likya Oroğrafyası”, Likya İncelemeleri I: 33–51, (2002), .s.45.

Apollodoros:

“...ön tarafı aslan, kuyruğu yılan ve üçüncü bir baş olarak da ortası keçiydi ve bunlardan ateş saçıyor, bütün bölgeye zarar veriyor, sığırları talan ediyordu. Çünkü üç hayvanın kudretine sahip olan tek yaratıktı. Bu Khimaira'nın, Homeros'un da söylediği gibi, Amisandros tarafından beslendiği ve Hesidos'un da anlattığı gibi, Typhon ve Ekhidna'an doğduğu söylenmektedir”⁸.

Skylax:

Karia'lı Skylax 30 ay süren uzun gezisi esnasında Akdeniz sahillerinde de dolaşmış, Çıralı koyuna da uğramıştır. “asla sönmeyen ve yerden çıkan kuvvetli ateş...” sözleriyle Yanartaş'tan söz etmiştir.⁹

Ktesias:

Knidoslu tarihçi “Phaselis yakınındaki Khimeria dağı yanmaktadır; gerçekten öyle bir alevle yanarki gece olsun, gündüz olsun sönmeyiz. Bu alevi su şiddetlendirir, fakat toprak veya gübre atılarak söndürülebilir.” Sözleriyle Yanartaş'tan bahsetmiştir.¹⁰

Plinius:

Yazar 37 kitaptan oluşan Naturalis Historia adlı eserinde iki ayrı pasajda Yanartaş dan söz eder.

Kitap II: 236: ...aynı zamanda Likya'daki Hephaistos dağı da yanan bir meşale ile dokunulduğunda yanmaktadır. Bu o kadar kuvvetlidir ki derelerin taşları ve su içindeki kumlar parıldar. Yağmur alevi söndürmediği gibi şiddetlenmesine de yol açar. Söylenildiğine göre bu alevden bir sopayı tutuşturup onunla yerde bir çizik yapılırsa alevler onu izlemektedir.”

Kitap V. 100: ...likyada toros dağı burnunu geçince Simena kentinden geceleri alev saçan khimeria dağına gelinir; hephaistion kent devletinin de çok zaman yanan bir

⁸ E. Uğurlu, a.g.e., s.7; B.Takmer, a.g.e., s.45.

⁹ H. Aktan ve O. Aktan, a.g.e., s.120.

¹⁰ H. Aktan ve O. Aktan, a.g.e., s.120.

sıra dağı vardır. Olympos şehri ve dağ köyleri Gagae, Corydalla, Rhodiapolis.... buradadır.”¹¹

Sadece Olympos’un değil, Lykia’nın da önemli mitoslarından biri kabul edilen, ön tarafı arslan, arkası yılan ve ortası keçi biçimindeki Khimeira M.Ö.5.yy.’dan itibaren Lykia sikkelerinde tasvir edilmiştir. Sikkelerin dışında ayrıca M.Ö.4.yy.’da Trysa Gölbaşı anıtında, Tlos ve Ksanthos’taki lâhitlerde ve Limyra Heroonunun akroterinde Khimeira ve Bellerophontes arasındaki mücadele sahnesiyle karşılaşmaktadır¹².

1.2. Tarihçe

Yanartaş, Likya bölgesinin doğusunda, Olympos antik kenti teritoryasında bulunmaktadır. (Harita 1-2) Tarihte adları ilk kez M.Ö. 1400’lerde Lukkalı korsanlar olarak geçen Likya’lılar, M.Ö. 1295’te Mısır’la yapılan Kadeş Savaşı’nda Hititlerin yandaşı olarak görülmektedirler. M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında yerel bir krallık kurdukları bilinir.¹³

MÖ. 546 yılında tüm Anadolu gibi Likya bölgesi de Pers (Akhamenid) idaresine girmiştir.¹⁴ M.Ö. 5. yüzyılda ise Likyalıların bir birlik kurdukları görülmektedir. Attika-Delos birliğine vergi ödeyen Likya’lılar bu vergi listelerinde “Likyalılar”, “Likyalılar ve dost yandaşları” olarak geçmektedirler. Birliğe ödenen 10 talentlik verginin düzenli finansal organizasyon ve ortak bir hazine olmaksızın yapılamayacağı düşünülmektedir.¹⁵ M.Ö. 4. yüzyılda bölge Karia satraplığına bağlanmıştır. M.Ö. 334 sonrasında Büyük İskender ve ölümünün ardından Antigonos, Ptolemaioslar, Lysimakhos ve M.Ö. 296’da tekrar Ptolemaioslar’ın eline geçmiştir. M.Ö. 197 yılında III. Antiokhos’un eline geçtiyse de denetimini fazla elinde tutamamıştır.¹⁶ M.Ö. 188

¹¹ H. Aktan ve O. Aktan, a.g.e., s.120-121

¹² E. Uğurlu, a.g.e., s.18.

¹³ V. Sevin, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s.134.

¹⁴ C. Bayburtluoğlu, Likya. (İstanbul, Homer, 2004), s.38.

¹⁵ G. Bean, Eski Çağda Likya Bölgesi. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), s.26.

¹⁶ V. Sevin, a.g.e., s.134-135.

yılında Roma ile Antiokhos arasında imzalanan Apameia barışıyla bölgenin yönetimi, Roma idaresi tarafından Rodos'a verilmiştir. Rodos hakimiyeti, 168 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra birlik güçlenmeye başlamıştır. Bu durum bölgedeki onur yazıtları, mezar anıtları ve sikke verileriyle desteklenmektedir.¹⁷

Olympos kenti, tarih sahnesine Likya Birliğinin üç oy hakkına sahip altı kenti arasında yer alarak çıkmaktadır. Patara, Ksanthos gibi aynı statüde diğer kentleri düşündüğümüzde, Olympos'un Helenistik çağda, bölgesinin önde gelen bir yerleşimi olduğunu anlamaktayız.¹⁸ Olympos, Birlik içerisinde bölgenin doğusunu temsil etmiştir.¹⁹ Birlik'te oy hakkına sahip 23 kent vardı ve bunlardan en büyük altısı Xanthos, Patara, Pinara, Olympos, Myra ve Tlos'tu.²⁰ Ayrıca Olympos'tan sadece 5 km. uzaklıkta bulunan ve bu nedenle teritoryumuna giren Asartaş'taki iki kaya mezarı da kentin M.Ö.4. yüzyılda var olduğunu işareti olarak görülebilir. Olympos'ta tespit edilen ve M.Ö.300 civarına tarihlendirilen duvar ve Kat.316 nolu lâhit Helenistik çağda Olympos'un var olduğunu önemli kanıtlardır.²¹

Rodos hakimiyeti esnasında Kayra ve Likya kentlerinin büyük çoğunluğu bağımsızlıkları için Roma senatosuna başvurmuşlar ve başvuruları kabul edilerek bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Ancak Anadolu'da Roma hakimiyete karşı harekete geçen Pontos kralı Mithridates, M.Ö. 88'de Likya'yı da işgal eder. İmparator Sulla, Mithridates'i yenerek Anadolu'daki otoritesini güçlendirir ve yapılan yeni idari düzenleme sonucu, Kibyrtis Bölgesi de Likya'ya dahil edilerek büyük bir eyalet konumuna getirilir.²²

Kent, M.Ö.80 yılında Phaselis ve Kilikya'dan gelen; Pontos kralı VI. Mithridates ve Ermeni kralı Tigranes tarafından tanınan korsanların eline geçmiştir. Doğu Likya'da Olympos Dağı ile aynı isimli kenti ve Phaselis, Korykos, Pamphylia'da

¹⁷ E. Uğurlu, a.g.e., s.5vd.

¹⁸ E. Parman, "Antalya-Olympos ve Çevresinde (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzev Araştırmaları", XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.1, (2001), s. 105.

¹⁹ E. Parman- ve diğerleri. Likya'da Bir Korsan Kenti Olympos. (İstanbul: Homer Yayınları, 2006), s. 35.

²⁰ M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s. 41.

²¹ E. Uğurlu, a.g.e., s.7.

²² C. Bayburtluoğlu, a.g.e., s. 42-43.

pek çok yeri zapt eden korsan şefi Zeniketes'in varlığı bilinmektedir. M.Ö.1. yüzyılın başında Zeniketes, Olympos ve diğer Doğu Likya şehirlerinde beyliği sona erdirilinceye kadar hâkimiyet kurmuştur²³. Strabon'da korsan şefi Zeniketes'ten şu şekilde söz edilmiştir: “*Tauros dağları yamacında Zeniketes'in korsan kalesi bulunuyor. Olympos'u kastediyorum. Hem dağdan, hem kaleden bütün Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Milyas görülebilir. Fakat bu dağ İsauricus tarafından ele ele geçirilince, Zeniketes kendisini ailesiyle birlikte ateşe verdi. Korykos, Phaselis ve Pamphylia'da daha birçok kent onundu; fakat hepsi İsauricus tarafından ele geçirildi.*”²⁴

Anadolu kıyılarındaki ve dağlık bölgelerdeki karışıklıklar üzerine bölgeyi korsanlardan temizlemek için Roma'lı komutan ve senatör Publius Servilius Vatia komutasındaki Roma donanması, M.Ö. 78 yılında Tarentum'dan yola çıktı. Vatia önce Doğu Likya'daki korsanlara saldırdı. Gelidonya Burnu'nda yapılan üç deniz savaşını da kazanarak Zeniketes'in hakimiyetine son verdi. Kent komşu kentlerle beraber Roma'nın Kilikya eyaletine bağlandı ve Likya birliğinden çıkarıldı.²⁵ Kent bu tarihlerde Phaselis'le beraber PseudoBirlik denilen birlik sikkelerinin taklitlerini basmıştır.²⁶

Helenistik dönemde korsan Zeniketes yüzünden Likya Birliğinden ayrılan ya da çıkarılan Olympos, Roma İmparatorluk döneminde Birliğin seçkin üyelerinden biri olarak yeniden sahneye çıkmıştır. III. Gordianus döneminde otonom sikke darp etmiştir. M.S.2.yüzyılda Likya Birliği'nin aldığı bir kararın İmparatora iletilmesi için bir Olymposlu'nun seçilmesi, bu dönemde Birlik üyesi olduğunu işaret etmektedir. M.S.2.yy.'ın sonları ile M.S.3.yy.'ın başına tarihlenen Marcus Aurelius Arkhepolis'in mezar yazıtından öğrendiğimiz ünvan ve 2002 yılında bulunan heykel kaidesi de bu dönemde Likya Birliği'ne üye olduğunu ortaya koymaktadır. Heykel kaidesinde, Hoplon'un vatani tarafından onurlandırılması anlatılmıştır. *Lykiarkh* olduğu bilinen Hoplon'un *Grammateus* ve başrahiplik görevlerinde de bulunduğunu öğreniyoruz. M.S.180'lerden, M.S.300'lere kadar beş kuşak takip edilebilen Hoplon'un sülalesinin Oinoanda'dan *Iulii* ve *Licinnii*, Patara'dan *Claudii* ve *Vii* gibi Likya'nın ünlü ailelerine,

²³ E.Uğurlu, a.g.e., s.11.

²⁴ Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası. Çeviren: Adnan Pekman. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), s.259.

²⁵ O. Atvur, a.g.e., s.14.

²⁶ E. Uğurlu, a.g.e., s.13.

bu tür memurluklarda da bulunmaları sebebiyle benzerlik göstermektedir. Bu ailenin Olympos'un seçkin bir grubundan olduğu, yaptırdıkları anıt-mezar içindeki Sidamara tipi ve Prokonessos'tan ithal lâhitlerden de anlaşılabilir. ²⁷ İmparator Hadrianus ikinci Anadolu seyahatinde kenti ziyaret etmiştir. Bu dönemde kent söz konusu ziyaretin onuruna Hadrianopolis olarak adlandırılmıştır. ²⁸ M.S. 140 yılında meydana gelen büyük bir deprem bölgeyi olumsuz etkilemiştir. Bölgedeki zengin ailelerin başka kentlere de yardımlarda bulunmasıyla ayağa kalkmaya çalışan bölge M.S. 240 yıllarında meydana gelen ikinci bir deprem ile sarsılmıştır. ²⁹

Likya bölgesinde Hristiyanlık erken dönemde yayılmaya başlamıştır. Aziz Paulus'un M.S. 51–57 yıllarında çıktığı üçüncü misyonerlik seyahati güzergahı üzerinde Likya da yer alır. Bu seyahati esnasında Patara'ya uğramıştır. ³⁰ Myra'ya gelişi Azize Thekla Vitası'nda aktarılmıştır. ³¹

Bölgenin bilinen ilk piskoposu Methodios'tur. Methodios, Olympos piskoposu olarak kabul edilir ve Patara'da kenti ziyaret eden Maximus Daia'nın da katıldığı bir mahkeme tarafından idam edilmiştir. Aristokritos isimli piskopos ise 431 yılında Efes'teki, 451 yılında İstanbul'daki konsile katılmıştır. 457–458 yılında ise Anatolius, Olympos'u temsilen, Constantinopolis konsiline katılmıştır. 536'daki Constantinopolis Synod'una katılmış olan Ioannes de bilinen son piskopostur. ³² 6. yüzyıl ve sonrası için kent hakkında çok az veri bulunmaktadır. Özellikle 7. yüzyılda Akdeniz'de etkin olmaya başlayan Arap Akınları nedeniyle bu dönem hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır.

MS. 636'daki Yarmuk Savaşı'ndan Suriye, Bizans egemenliğinden çıkmış ve Araplar Suriye valisi Muaviye komutasında Anadolu içlerine seferler düzenlemeye

²⁷ E. Uğurlu, a.g.e., s.16.

²⁸ O. Atvur, a.g.e., s. 14

²⁹ M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.45; C.Bayburtluoğlu, a.g.e., s.44.

³⁰ R.M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies* XIII: 117–151 (1963), s.118.

³¹ M. Tekinalp, a.g.e., s.44.

³² E. Parman ve diğerleri. a.g.e., s.38; R.M. Harrison, a.g.e., s.119; B.Y. Olcay Uçkan, "New and Different View of the Ancient Lycian City of Olympos: The City of Hieromartyr Methodios", 32. Annual Byzantine Studies Conference. (2006); O. Atvur, a.g.e., s. 15.

başlamışlardır. Bu dönemde Arap donanması Akdeniz’de önemli bir güç konumuna gelmiştir. 646 ve 655’de Bizans donanması, Araplara karşı yenilgiye uğrar ve Arapların artık Kilikya ve Likya sahillerini rahatlıkla kullanmaya başladıkları görülür. Arapların ortaya çıkışlarının ardından Bizans donanmasının ihtiyaçları doğrultusunda, Thema düzeninde değişiklikler yapılmış; Likya, Karia ve Pamphylia bölgeleri ile adalar birleştirilerek Kibyraioton Thema’sı kurulmuştur.³³(Harita 3)

Arap donanmasının Akdeniz kıyılarında açtığı sorunlar, 692’de yapılan Trullo Konsili kayıtlarından izlenebilmektedir. Bu kararlardan; yılda iki defa yapılan Synod’ların bir kez yapılmasının önerildiği; Kıbrıs piskoposu Ioannes’in cemaatiyle birlikte Hellespontos’a göç ettiği öğrenilmektedir.³⁴

750 yılında halifeliğin Şam’dan Bağdat’a geçmesi esnasında Likya Bölgesi, Arap baskısına karşı kısmen de olsa rahatlamıştır. Ancak bu dönemin huzur içinde geçtiği söylenemez. 807 yılında Arapların Aziz Nikolaos’un mezarını yağmalamak istedikleri ancak yanındaki mezarı tahrip ettikleri bilinmektedir.³⁵ Yine de bu dönemde Likya bölgesinin idari ve dini merkezi konumundaki Myra’nın yağmalanabilmesi diğer kentler için bölgedeki Bizans varlığını sorgulamamızı gerektirir.

Arapların Akdeniz’deki faaliyetleri hakkında tarihsel metinlere dayalı bilgilerimizin çokluğuna rağmen arkeolojik veriler sınırlıdır. Akdeniz kıyı şeridinde yapılar üzerindeki yanık ve tahribat (dolayısıyla onarım) tabakaları bu dönem ile ilişkilendirilir. Bazı yapılarda ise Arapça yazıtlar görülmektedir. 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başına tarihlenen bir yazıt, Karacaören Ada Karazorza kilisesinde³⁶; 7. yüzyıl

³³ G. Ostrogorsky; Bizans Devleti Tarihi. Çeviren: F. Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999) s. 145 vd.; R.M. Harrison, “Churches and Chapels of Central Lycia”, *Anatolian Studies* XIII, (1963) s. 121; M. Tekinalp, a.g.e., s. 45

³⁴ E. Parman ve diğerleri. a.g.e., s.39.

³⁵ M. Tekinalp, a.g.e., s.50.

³⁶ C. Foss; “The Lycian Coast in the Byzantine Age”, *Dumbarton Oaks Papers* 48, s. 9 fig: 21(1980).

sonuna tarihlenen bir yazıt da, Knidos Dorik Stoa'daki kilisede³⁷ ve Olympos kentinde A Bazilikası'nın kuzeyindeki Ek Yapı'nın apsisinde görülebilmektedir.³⁸

9. yüzyıl ve sonrasında Myra hariç, bölgedeki Bizans faaliyetleri neredeyse durmuştur. 17. yüzyıla kadar piskoposluk merkezi konumunu muhafaza eden³⁹ Myra için Bizans dönemi kesintisiz devam etse de daha küçük yerleşimler söz konusu değildir. 1148 yılındaki II. Haçlı Seferi sonrasında Antalya'nın batısında, Bizans hakimiyeti tekrar kurulmuştur.⁴⁰ (Harita 4) Ancak bu dönemde bazı dini yapılarda tamiratlar yapılmış olsa da genel olarak öncelik müstahkem mevkiilerin düzenlenmesine verilmiştir.⁴¹

Olympos kentinin ise Haçlı Seferleri sırasında Venedik, Cenova ve Rodos şövalyelerinin istilasına uğradığı muhtemeldir. Bu dönemde kent liman olarak kullanılmış ve sahile yakın yapılarda savunma amaçlı değişiklikler yapılmıştır.⁴²

1071 Malazgirt savaşından itibaren Türkler hızla Anadolu içlerine yayılmışlardır. 1080 yılı sonlarında, İznik Selçukluların merkezi konumundadır. 1084'te Antakya fethedilmiştir. 11. yüzyıl sonlarında Sardes gibi batı Anadolu şehirleri, Selçuklu akıncıları tarafından kontrol edilmekteydi. 1158'de Phaselis Türklerin eline geçti. 1174 yılında Myra Türkler tarafından idare ediliyordu.⁴³

Ancak bu fetihler sürekli olmamıştır. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki yerleşimler kısa sayılabilecek aralıklarla el değiştirmiştir. Siyasal olarak bölgede Bizans hakimiyeti görülse de Türkler çevredeki merkezleri ele geçirmişlerdir.

³⁷ F. Özgümiş, "Knidos'taki Bizans Eserleri". Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 11: 2-18 (1992), s.12-13.

³⁸ E. Parman, "Antalya-Olympos ve Çevresinde Geç Antik-Ortaçağ 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları". XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 139-152 (2003) içinde: B.Y. Olcay Uçkan-Y. Mergen, "A Alanı Çalışmaları" s.139-141 (yayında yapının mimari özellikleri tanıtılmış ancak Arapça yazıt tanıtılmamıştır)

³⁹ M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.55.

⁴⁰ I. Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", Türkler Ansiklopedisi. Cilt no 6: 651-668 (2002), s.658-659.

⁴¹ R.M. Harrison, a.g.e., s.1121-122.

⁴² E. Parman ve diğerleri. a.g.e., s.40.

⁴³ E. Merçil, Türkiye Selçukluları, Türkler Ansiklopedisi. Cilt no 6: 503-528 (2002), 503-520; S.Koca, "Anadolu Türk Beylikleri" Türkler Ansiklopedisi. Cilt no 6.703-751 (2002), 710.

Beylikler döneminde Antalya'nın batısı Hamidoğulları ve Teke Beyliği arasında hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. İki beylik arasında el değiştirmiştir.⁴⁴ Bölge 15. yy'da Fatih devrinde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ancak Olympos ve çevresinde Türk yerleşimi yoktur. 18.-20. yüzyıllarda Yörükler tarafından kışlak olarak kullanılmıştır. 1850'lerde Kıbrıslı Hacı Hasan adında biri kentin güneyinde değirmen inşa etmiştir.⁴⁵

1.3. Seyahatnamelerde Yanartaş

Yanartaş doğal özellikleri sebebiyle seyyahların ilgisini çekmiştir. Ancak seyahatnamelerde yapılar hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Özellikle şapel ve çevresindeki yapılardan hiçbir gezgin söz etmemiştir. Bu durum çevredeki yoğun bitki örtüsü ile açıklanabilir. Şapel ve çevresindeki yapılar, temizlik çalışması yapıldığı halde, bugün dahi zor görülebilmektedir. Seyahatnameler arasında en detaylı bilgiler Kaptan Beaufort'un notlarında bulunmaktadır.

Beaufort, Francis. Karamania, or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor and of the Remains of Antiquity. London: R.Hunter, 1818. sf:47–51
(Türkçesi: 2002, Akmed. Çev. A.Neyzi-D.Türker)

Kaptan Beaufort'un Anadolu kıyılarındaki gözlemlerini anlattığı bu eser birçok yerleşim için önemli bir kaynaktır. Ayrıca kendinden sonra gelenler içinde bir rehber niteliği kazanmıştır. Kaptan eserinde Yanartaş'tan şu sözlerle bahsetmiştir:

“Bir gece önce, gemiden tepenin arasında küçük ama devamlı bir ışık görmüştük; yerlilere bundan söz ettiğimizde, onun bir Yanar, yani volkanik alev olduğunu öğrendik. Onlar da yerinde incelemek için bize kılavuzlar ve atlar sağlamayı önerdiler. Kısmen ekilmiş verimli bir ovoidan iki mil kadar at sırtında geçtikten sonra,

⁴⁴ C. Foss, “Lycia in History”, Cities, Fortresses and Villages of Asia Minor, (Norfolk: Variorum, 1996) s. 30–31.

⁴⁵ E. Parman ve diğerleri. a.g.e., s.40.

kayalık ve sık ağaçlı bir dereden yukarı dolanarak Yanar'a vardık. Yıkık bir binanın iç köşesindeki duvarın dibi, aşağı yukarı üç ayak çapında bir açıklık bırakacak biçimde ve bir fırın ağız gibi oyulmuştu: alev buradan çıkıyor, şiddetli bir sıcaklık yaymakla birlikte duvarda is bırakmıyordu. Açıklığın çeperinden birkaç küçük kurum parçası koparabildikse de, duvarların neredeyse rengi bile bozulmamıştı. Bu küçük kraterin yakın çevresinde ağaçlar, çalılar ve yaban otları yetişmişti; az ötede cılız bir su akıntısı damla damla yokuş aşağı süzülmekteydi. Toprak birkaç yardan daha ötede bu ateşin ısılarından etkilenmişe benzemiyordu. Tepe, orada burada duran kireç taşı bloklar ile, daha önce sözünü ettiğimiz gevrek yilantaşından oluşmaktadır ve çevrede volkanik sayılabilecek hiçbir maddeye rastlanılmamıştır. Biraz ötede, tepenin daha aşağılardaki yamacında, bir zamanlar benzer bir alevin çıkışı olduğu anlaşılan bir başka delik bulunmaktadır. Ancak rehberimiz, insanların hatırladığı kadarıyla, sadece tek bir yanarın var olduğunu, onun da şimdiki boy ve görünüşünü hiç değiştirmedini bildirdi. Dediğine göre, bu ateşle birlikte depremler ya da gürültüler hiç olmamış; ne kadar çok dökülse de suyun söndüremediği parlak ve sürekli bir alevden başka buradan ne taş fırlamış, ne duman çıkmış, ne de pis kokular yayılmış. Çobanlar sık sık burada yiyeceklerini pişirirlermiş; rehberimiz, aynı soğukkanlılık içinde, Yanar'ın çalıntı eti kızartmakla ün salmış olduğunu da doğruladı. Bu olgunun çok uzun zamanlardan beri burada bulunduğu görülmektedir, Plinius'un bu pasajda kastettiği yer de hiç kuşkusuz burasıdır: "Phaselis yakınındaki Khimaira Dağı gece-gündüz sönmeden yanan bir alev çıkarır". Bununla beraber, biz bitişikteki Hephaestia Dağları'nı pek onun anlattığı kadar kolay tutuşur bulmadık.Birkaç bitişik yapının arasında, basık ve kaba saba inşa edilmiş bir Hıristiyan kilisesinin kalıntılarını bulduk; daha önceleri sıvanarak kırmızı, beyaz yeşil bölümlere boyanmış olan içerisinde, sonradan üzerine çekilen kalın bir alçı tabakasının bir çok yerde dökülmesi garip bezemeli bazı boyanmış yazıların ortaya çıkmasına neden olmuş. Bunların arasında "Tanrının hizmetkârı Theodulos" sözlerinden başka fazla bir şey çözemedik. Çevredeki kopuk taşlar üzerinde pek çok bozulmuş yazıt var; birinde yine "Olympos" adını okuduk; alevin çıktığı yerdeki duvarın bir parçasını oluşturan ve kırık bir kaidenin üzerinde bulunan bir başkasında ise kamu bütçesinden ayrılan ödenekle heykeli dikilmiş bir kişinin erdemleri

*kaydedilmiştir; ama bu yazıtların hiçbirinde ne alev, ne de onu çevreleyen yapının amacı hakkında en ufak bir araştırma yoktur.”*⁴⁶

Forbes, Edward ve Spratt T.A.B. “Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis” Vol. I. London. 1847. s:193–194.

Yazarlar kaptan Beaufort’un anlatımlarından merak ederek gittiklerini söyledikleri Yanartaş’ta farklı bir şey görmediklerini belirtmişlerdir. Sadece Beaufort’tan farklı olarak alevlerin tek bir yerden değil birkaç yerden çıktığını belirtmişlerdir. Çevredeki mimari kalıntılar hakkında “...etraftaki taşlar belki de eski Hephaistos tapınağının parçalarıdır.” demekle yetinmişlerdir.

Fellows, Charles. Travels and Researches in Asia Minor. More Particularly Lycia. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1975, s:372.

Olympos ve Deliktaş üzerinden Yanartaş’a ulaşan gezgin, bölgenin volkanik durumundan ve küçük alevlerden kısaca söz etmiş, mimari kalıntılar hakkında bilgi vermemiştir.

Berg, A.- ve Humboldt, A.V.; “Ueber die Chimaira”. Berlin. 1854. s: 307–314.

Eserde Yanartaş’ın volkanik durumu anlatıldıktan sonra alevlerden ve mimari kalıntılardan söz edilmiştir. “...vadinin son ucu beyaz, ön ve alt planda ise çok sayıda kitabeli bloklar ve Hephaistos tapınağı kalıntısından oluşan yıkıntılar var. Yazıtlar çok tahribata uğramışsa da alev yakınındaki birkaç blok iyi durumda. Yıkıntı duvarının kuzey-batısında bir ana nef ve iki yan şapel ile, geç dönem Bizans kilisesi ayakta kalmış. Apsis, nef girişi ve yan şapellerden biri iyi durumda. Yapımı ve işçiliği düşük kalitede. Kilise girişinin batı yönünde alev bulunuyor. Bu alev...”

Gezileri esnasında Berg tarafından çeşitli eskizler tutulmuş ve Yanartaş’ın yağlıboya bir tablosu yapılmıştır. (Levha 1)

⁴⁶ Türkçe çevirisi değerli hocam Elif Uğurlu’dan alınmıştır. E.Uğurlu, a.g.e., s.42-46, 65-67.

**Petersen, Eugen- Von Luschan Felix; “Reisen in Lykien Milyas und Kibyratien”.
Wien. 1889. Vol. II. s: 138–142.**

Kaynakta ayrı bir bölüm olarak anlatılan Yanartaş, Kaptan Beaufort’un anlatımları ve Berg’in eskizleriyle karşılaştırılarak anlatılmıştır. Burada duvarların ve freskoların alevlerden dolayı harap oldukları yazmaktadır. Yazarlar Kaptan Beaufort’un gördüğü fresko yazıtını tekrarlamışlar ancak gene de mimari hakkında ayrıntılı anlatımda bulunmamışlardır. Ayrıca yazarlar alevlere neden olan gazın analizini vermişlerdir.

**Evlia Çelebi. Seyahatname. Hazırlayan: Z. Kurşun - S.A. Kahraman ve Y. Dağlı.
İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1996.**

Gezgin 1655 yıllarında Rodos’tan gemi ile Kalkan’a geldikten sonra Adrasan’a geçer. Bu bölümde gezgin Yanartaş’tan şöyle söz eder: “*Azresan Kalesi: Teke toprağında İğdir nahiyesindedir. Kalesi beşgen şeklindedir. Bu kalenin doğusunda Adalya körfezine doğru yüksek kayalar vardır. Alisiler derler orada gece gündüz alev alev ateşler yanar. Mısır’dan gelen gemiler bu ateşi yüz milden görüp selamete çıktık diye sevinirler. Bu alevin yanına kaç adam varsa a kadar alev çıkar. Kükürt kokusundadır ama adama zarar vermez. Sıcaklığından yanına varılmaz. Bu ateşi temaşa edip kuzeye sekiz saat gittik...*”

Pasajda Yanartaş’dan Alisiler olarak söz edilmektedir. Çıralı’da Alisinler diye bir mahalle adı oluşu, Alisilerin o dönemde de kullanılan yerel bir ad olduğunu düşündürmektedir.⁴⁷

⁴⁷ H. Aktan ve O. Aktan, a.g.e., s.123.

1.4. Modern Araştırmalar

Diler, Adnan. “Olympos ve Hephaistion’da Kült Kalıntıları zerine Bir n Araştırma”, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s.107–120,1988.

Adnan Diler açık hava kült merkezleri üzerine yaptığı çalışmalar kapsamında bölgeye uğramıştır. Öncelikle Hephaistos kültünün Olympos’un en önemli kültü olduğunu anlatmıştır. Özellikle mimari verilerin yetersizliğine değinerek; alanda bir Hephaistion tapınağından ziyade açık hava kült merkezi bulunması gerektiğini açıklamıştır. Ancak yazar alandaki Bizans dönemi yapıları hakkında bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Atvur, Orhan. “Olympos Antik Kenti (1991–1992) alışmaları”, Arkeoloji ve Sanat 88: 13–31, 1999.

Yapılan alışmalar, Olympos antik ile beraber çevresini de içermektedir. Bu sebeple Yanartaş’ta bitki temizliği yapılmış; antik dönem yolu ile beraber mevcut yapıların planları çıkarılmıştır. Yapılar katalog şeklinde ele alınarak tanımlamalar yapılmış ancak detaylı değerlendirmeler yapılmamıştır. Olympos kenti içerisinde de Liman Anıtsal Mezarları ve Mozaikli Yapı’da çalışılmıştır.

Hellenkemper, Hansgerd ve Friedriht Hild. Tabula İmperii Byzantini 8, Lykien und Pamphylien. Wien. sterreichische Akademie der Wissenschaften, 2004.

Likya ve Pamphylia bölgelerinin coğrafi özelliklerinin de anlatıldığı kitapta; bölgelerin Bizans Dönemi tarihçeleri ve tarihi topoğrafyaları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bölgelerin anıtsal mimari ve mimari plastik üslupları değerlendirilmiştir. Likya ve Pamphylia bölgelerindeki Bizans dönemi yerleşimleri katalog şeklinde düzenlenip ayrı ayrı tanıtılmıştır. Yanartaş bölümünde, alandaki Roma dönemi yapıları, yazıtlar ve Bizans dönemi yapıları; ilgili kaynaklardan referanslar gösterilerek tanıtılmıştır. Alandaki üç nefli bazilika iki evreli olarak tespit edilmiştir. Bu evrelerden

ilki 10. yüzyıla; ikinci evre ise 12. yüzyıla tarihlenmiştir. Bugün görülen fresko izleri için ise 17.-18. yüzyıl tarihi verilmiştir. Erken evre apsisindeki melek tasviri ve bölgedeki kiliselerin çoğunluğunun Baş Melek Mikail'e adanmış olduğu bilindiğinden; Yanartaş'taki üç nefli bazilika da; eserde Mikail Kilisesi olarak adlandırılmıştır.

Parman, Ebru (et. al); Likya'da Bir Korsan Kenti Olympos. İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Kitapta Olympos antik kenti ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Kentteki araştırmaların tarihçesi anlatılmış; kentin fiziksel yapısı ve yerleşimin topoğrafyası ele alınmıştır. Kent içindeki yapılar işlevlerine göre ayrılarak tanıtılmıştır. Yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında çıkarılan mimari plastik ve küçük buluntular yayınlanmıştır. Tarihte Olympos bölümünde kentin tarihi topoğrafyası ile beraber Olympos'taki kültler ele alınmıştır. Bu bölümde Yanartaş ile ilgili bilgiler sunulmuştur.

Uğurlu, Elif. Olympos Nekropolü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, 2006.

Olympos nekropol alanının incelendiği tezde, konuyla ilgili olarak Olympos'ta kültler incelenmiştir. Hephaestion kültü kapsamında Khimera mitos ve Yanartaş ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Yazarın Olympos kentinin lokalizasyonunu tartıştığı ayrı bir makalesi vardır.⁴⁸

Ruggieri, Vincenzo. "Gli Affreschi Iconoclastici Della Chiesa Di Chimera", Cahiers Archeologiques 44: 33–48, 1996.

Eserde yazar Yanartaş'taki Bizans dönemi yapılarını detaylı olarak ele almıştır. Üç evreli olarak tanımladığı bazilikada ilk evre için 6. yüzyıl, ikinci evre için ise 9. yüzyıl önerisi getirilmiştir. Üçüncü evre olarak tanımlanan çevre duvarı için 12. yüzyıl önerisi getirilmiştir. Bugün görülen freskolar ikonaklast dönem içerisinde

⁴⁸ E. Uğurlu, "Olympos ve Zenikites Kalesinin Lokalizasyonu", Adalya X.: 81-103 (2006).

değerlendirilmiştir. Bu görüşler değerlendirme kısmında ele alınıp tartışılacaktır.

Yazarın Yanartaş hakkındaki bu toplu değerlendirmesinin bulunduğu bu yayın haricinde Yanartaş ile ilgili üç yayını daha bulunmaktadır.⁴⁹

Olca Uçkan, B.Y. et al. “Olympos Yüzey Araştırması”, XXIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s.123–134, 2006.

Olympos Antik kenti yüzey araştırmasında, kentin yakın çevresindeki yerleşimlerden söz edilmiştir. Göktaş, Musa Dağı ile birlikte Yanartaş’a da gidilerek alandaki yapılar hakkında bilgiler verilmiştir. Olympos Antik kentinde 1999 yılında Prof. Dr. Ebru Parman başkanlığında yüzey araştırmaları başlatılmıştır. 2005 yılından buyana ise Doç. Dr. Yelda Olca Uçkan başkanlığında kazı çalışmaları devam etmektedir. Antik kentte yürütülen çalışmalar düzenli olarak yayınlanmaktadır.⁵⁰

George E. Bean; Eskiçağda Güney Kıyılar. Çeviren. İ. Delemen-S. Çokay, İstanbul: Arion Yayınevi, 1999.

Eserde Panphylia, Pisidia ve Likya bölgeleri incelenmiş, bölgelerdeki kentler teker teker tanıtılmıştır. Ancak yazarın incelediği döneme uygun olarak tarihsel açıdan Roma ve öncesi ele alınmış, bu dönemlerin yapıları tanıtılmıştır. Olympos kentinin tanıtıldığı bölümde Yanartaş’tan da söz edilmiştir. Antik dönem yazarlarının aktarımları

⁴⁹ V. Ruggieri, Epigraphic Testimonies from Chimera-Yanartaş, *Olympos Epigraphica Anatolica* 26: 67–70 (1997); Un Complesso Iconoclastico a Chimera (Yanartaş). Rapporto Preliminare” *Orientalia chr. Per.60*, s.471–502 (1994); Il Sito Bizantino di Chimera 2° Rapporto *Orientalia chr. Per. 61*, s.367–380 (1995).

⁵⁰ E. Parman, “Antalya-Olympos ve Çevresinde (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları”. XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c:1, s.103–106 (2000); B.Y.Olca Uçkan, “Olympos’da Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemine İlişkin Bulgular”, V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları, (2001); E. Parman, “Antalya-Olympos ve Çevresinde (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları 2000 Yılı Çalışma Raporu”. XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.1, s. 137–144 (2002); E. Parman, “Antalya-Olympos ve Çevresinde Geç Antik-Ortaçağ 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları”, XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 139–152 (2003); E. Parman, “Olympos Örenyeri ve Çevresi Yüzey Araştırması 2002”, *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 1. s.42–44 (2003); B.Y. Olca Uçkan-Y. Mergen, “Olympos’un Ortaçağ Dokusu”. 3. Uluslararası Likya Sempozyumu (2005); B.Y. Olca Uçkan, “New and Different View of the Ancient Lycian City of Olympos: The City of Hieromartyr Methodios”, 32. Annual Byzantine Studies Conference. (2006); B.Y. Olca Uçkan-Y. Mergen, “Late Antique and Medieval Researches of the Antique City Olympos”, 10. Symposium of Mediterranean Archaeology. (2006); B.Y. Olca Uçkan, “Olympos Kazısı 2006”, *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 5, s. 48–52 (2007).

verilmiş, Khimeira mitosundan söz edilmiş ve doğal özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Hephaistion tapınağından bahsedilerek Roma dönemi yapıları tanıtılmıştır.

Alandaki Roma dönemi yazıtları Kalinka tarafından yayınlanmıştır.⁵¹ Yanartaş ile ilgili bilimsel araştırma ve yayınların dışında, Olympos'un dostlarından Hamdi Aktan'ın hazırladığı Olympos ve Khimaira kitabının da ayrıca belirtilmesi gerekir.⁵² Bir diğer rehber kaynak ise, Prof. Dr. S. Şahin-Prof. Dr. E. Parman ve Yrd. Dr. M. Adak'ın editörlüğünde basılan Olympos kitabıdır.⁵³

2. Çıralı Yanartaş'taki Bizans Dönemi Yapıları

Alandaki Bizans dönemi yapıları, üç nefli bir bazilika, ek yapısı ve küçük bir şapelden oluşmaktadır. (Plan 1) Planda görüldüğü gibi üç nefli bazilika ve şapel birbirinden 36 m. ayrı konumlanmıştır. Bu durum göz önüne alınarak yapılar Üç Nefli Bazilika, Ek Yapı ve Şapel olarak bölümlere ayrılarak değerlendirilmiştir. Planda üç nefli bazilikanın güneybatısında yarım daire formlu Roma dönemi sunakları ve duvarları görülmektedir. Şapelin çevresinde diğer Roma dönemi yapıları yer almaktadır.

2.1. Üç Nefli Bazilika

2.1.1. Plan Tasviri

Kilise üç nefli, üç apsisli bazilikal plan şemasındadır. Tam olarak doğu-batı yönünde bulunmayan yapı, 18° derece güney-güneydoğu yönüne yaklaşmaktadır. Yapı iç mekanda 15x12.40 m. ölçülerindedir. Orta nef yan neflerden geniş tutulmuştur. Orta nef genişliği 4.87 m. yan nefler 2.46 m. genişliğindedir. Üç apsis de iki yanda birer

⁵¹ E. Kalinka, Tituli Asiae Minoris. Volumen II: Tituli Lyciae Linguis Graeca et Latina Conscripti, Fas. I (1920), Fas. II (1930), Wien.

⁵² H. Aktan ve O. Aktan, Olympos ve Khimeira, Doğu Likya'nın Dünü Bugünü. (Ankara: İmaj Yayınevi, 2000).

⁵³ S. Şahin, E. Parman ve M. Adak, Olympos. Çıralı Adrasan Gezi Rehberi. (İstanbul: Günışığı Turizm Yayıncılık, 2000).

girintiyle nef genişliklerinden dar yapılmıştır. Ancak güney nef apsisi kapatılmış ve dar bir mazgal pencere şeklinde açıklığa dönüştürülmüştür. Ana apsis merkezde iki mazgal pencerelidir. Ana apsis ve kuzey nef apsisi yarım kubbe başlangıcında 6 cm. derinliğinde birer kademe ile geniş yapılmışlardır. (Plan 2)

Kilisenin batı ve güney duvarları etrafında dolaşan ve doğu cepheyle birleşen bir çevre duvarı bulunur. Çevre duvarı kuzey cephede naos duvarından kuzeye doğru 47 cm. dışa taşkındır. Çevre duvarının naos duvarıyla birleştiği köşede ve güney duvarın doğu köşesine yakın kısmında 140 cm. genişliğinde basık kemerli birer kapı açıklığı bulunmaktadır. Yapının doğu köşesinde altı mekanlı, iki katlı bir yapı kompleksi yer almaktadır.

Orta nef farklı ölçülerde aralıklarla ve karşılıklı yerleştirilmiş üçer paye ile bölümlendirilmiştir. Payelerden batıya yakın ikisinin arası hariç diğer bölümlerde; tuğla örgüleri ve fresko izleri ile takip edilebilen kemer açıklıkları bulunur. Bu kemer açıklıklarının plandaki yerleri kilise içerisindeki dolgu sebebiyle net olarak anlaşılamamaktadır. Ancak kemer ayakları mevcut payelere ve duvarlara oturmamaktadır. Kemer açıklıklarından apsise yakın karşılıklı ikisi hariç diğerleri daha sonra örülerek kapatılmıştır. Orta nef ile kuzey nefi ayıran duvarda apsise yakın bölümde 55 cm genişliğinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere duvar içerisinde çapraz konumlanmıştır ve kuzey nef açılımında apsis köşesi pencerenin ortasına denk gelmektedir. Pencere daha sonra örülerek kapatılmıştır.

Güney nefin güney sınırını belirleyen duvarın ancak küçük bir bölümü görülebilmektedir. Duvar üzerinde pencere açıklığı izi görülmektedir.

Kuzey nef ise batıya yakın kısmında bir duvarla iki bölüme ayrılmıştır. Kuzey nefte kuzey duvarda dışa açılan yuvarlak kemerli iki ve batıya açılan bir pencere açıklığı yer alır.

Kilisenin doğu köşesinde bulunan iki katlı yapı topluluğu kare ve dikdörtgen planlara sahip altı mekandan oluşmaktadır. Bu mekanlardan en batıdaki kareye yakın planlı tonoz örtülü oda bağımsız bir bölüm oluştururken diğerleri geçişlerle birbirlerine bağlanmıştır. Kilisenin doğu cephesi önünde kesmetaş bir platformun izleri görülmektedir.

Plan üzerinde, kilisedeki apsilerin iki kademeli oldukları anlaşılmaktadır. Tüm apsilerin önüne tekrar yeni birer apsis örülmüştür. Orta nef apsisinde iki mazgal

pencere görülür. Güney apsisin önü daha sonra örülerek apsis niteliği kaldırılmıştır. Bu örgü içerisinde iki evre apsisi boyunca uzanan bir mazgal pencere bulunur. Apsislerin üstlerinde erken evre yayları izlenebilmektedir. Apsislerin bulunduğu doğu duvar düz yapılmış; sadece yapının doğu köşesinde kuzey apsisin yay şeklinde dönüşü gösterilmiştir.

2.1.2. Dış Tasvir

2.1.2.1. Batı cephe

Çevre duvarının batı cephesi bugün izlenememektedir. Çevre duvarının naos duvarıyla birleştiği köşede basık kemerli ve tuğla örgülü bir kapı açıklığı bulunur. Ahşap kapı lentosunun izi görülmektedir. Naosun batı duvarının büyük bir bölümü yıkılmış olduğu için girişin nasıl sağlandığı görülmemektedir. Sadece kuzey nefin batı duvarı görülebilmektedir ve burada bir pencere açıklığının alt kısmı izlenebilmektedir. (Resim 2)

2.1.2.2. Kuzey cephe

Kuzey cephede naos ve çevre duvarı arasındaki fark net olarak izlenebilmektedir. (çizim 1) Çevre duvarı naos duvarından kuzeye doğru 47 cm. dışa taşkındır. İki duvarın birleştiği noktada çevre duvarı üzerinde bir giriş kapısı bulunur. Kapı basık kemerli ve tuğla örgülüdür. Kapının doğu lentosu naos duvarı üzerine oturmaktadır. Ancak kapının naos duvarı köşesine denk gelen bu lentosu yıkılmıştır. Bu noktada, naos köşesinde büyük boyutlu kemer taşlarının devşirme malzeme olarak kullanıldığı görülmektedir. Kapı kemeri ve kemer ayakları tuğla ile örülmüştür. Kapının çevresine yine tuğladan dikdörtgen bir çerçeve örülmüştür. Ancak bu çerçevenin sağ üst kısmı moloztaş duvar ile örgüde iç içe geçirilerek birleştirilmiştir ve çerçevenin dikdörtgen formu bozulmuştur. (Resim 3)

Çevre duvarı, kapı düzenlemesi hariç, moloztaş kullanılarak örülmüştür. Duvar örgüsü içerisinde yer seviyesinde büyük boyutlu taşlar kullanılmıştır. Duvar üst kısımda

ağırlığı azaltmak amacıyla daha ince örülerek daraltılmıştır. Bir kademe şeklinde izlenebilen bu uygulamadan duvarın eğim hattına göre inşa edildiği anlaşılmaktadır. (Resim 4)

Naos duvarı da düzenli örgü moloztaş kullanılarak yapılmıştır ancak çevre duvarına göre daha özenli bir işçilik gösterir. Duvar örgüsü içerisinde moloztaşlar arasında; almaşık teknik özelliği göstermese de yer yer düzenli; tuğla yerleştirmeler görülür. Duvar üst kısımda bir kademe daraltılarak daha ince örülmüştür. (Resim 5)

Kuzey nefe açılan iki pencere açıklığı da yuvarlak kemerlidir. Pencerelelerden batıdaki, cepheadekilere oranla daha küçük boyutlu moloztaşlar kullanılarak (Resim 6); doğudaki ise tuğla kullanılarak örülmüştür. (Resim 7) Pencere açıklıklarında kapatmak veya daraltmak amacıyla yapılmış dolgu izleri görülmektedir. Pencerelelerden batıdaki 50 cm. doğudaki 32 cm. genişliğindedir.

Cephenin kuzeydoğu köşesi kısmen yıkılmıştır. Bu köşede cephe ek yapı ile birleşmektedir. Aynı alanda iç içe yapılmış apsislerin kemerleri ve örgüleri izlenebilmektedir. (Resim 8) Burada erken evre apsis yarım kubbesinin tuğla örgülü olduğu görülmektedir. Apsis kemerinin de bir kabayonu kesmetaş-üç sıra tuğla düzende almaşık teknikle yapıldığı görülmektedir.

2.1.2.3. Doğu Cephe

Cephe 6.30 m. yüksekliğiyle temel seviyesinden tonoz başlangıcına kadar izlenebilmektedir. (Çizim 2)

Doğu cephede naos duvarı ve çevre duvarı birlikte görülür. Çevre duvarı moloztaş ve zemin seviyesinde büyük boyutlu taşlar kullanılarak yapılmıştır. Duvar üst kısımda bir kademe daraltılarak daha ince örülmüştür. (Resim 9)

Naos duvarında düzenli örgü moloztaş, kabayonu kesmetaş ve aralarda tuğla kullanılmıştır. Orta nefin yan neflerden yüksek tutulduğu görülmektedir. (Resim 10) Definecilerin açtığı bir çukur sayesinde temel seviyesinde Roma dönemi malzemesinin kullanıldığı görülmektedir. (Resim 11) Naos duvarının çevre duvarı ile birleştiği köşede yapının sağlam olması için kabayonu kesmetaş kullanılmıştır. Kesmetaşların bir yatay bir dikey olarak yerleştirildiği bir düzenleme görülür. (Resim 12) Duvar üst kısımda bir kademe ile daraltılmıştır.

Cephede apsis pencerelerinin düzenlemeleri görülmektedir. Ana apsisde pencerelerin bulunduğu alandaki yıkıntı sebebiyle mazgal açıklıkların sadece alt kısımları görülmektedir. Açıklıkların dar dikey dikdörtgen formda oldukları anlaşılmaktadır. Bu alanda duvar örgüsünde farklılıktan cephede tamirat yapıldığı anlaşılmaktadır. (Resim 13) Ancak tek taş sırasıyla izlense de mazgal pencerelerden erken bir pencere açıklığı olduğu anlaşılmaktadır. Bu pencere olasılıkla yuvarlak kemerli pencere açıklığıdır. (Çizim 2- Resim 14)

Güney apsis penceresi de dar dikey dikdörtgen formdadır. Açıklığın üzerinde tuğla ile yapılmış bir kemer düzenlemesi görülür. Duvar ve pencere örgüsündeki farklılık, mevcut yuvarlak kemerli bir pencerenin doldurularak bugün görülen mazgal şekline dönüştürüldüğünü göstermektedir. Erken evre penceresi 70 cm. genişliğindedir. (Resim 15)

Naos duvarının kuzey cepheyle birleştiği köşedeki yıkıntı sebebiyle kuzey nef apsisinin her iki evresi de görülmektedir. Geç evre düzenli örgü moloztaş kullanılarak örülmüştür. Erken evre ise temel seviyesinde Roma dönemi devşirme malzeme, duvar örgüsünde düzenli örgü moloztaş, apsis yarım kubbesinde ise tuğla ile oluşturulmuştur. Yıkıntındaki sıva izlerinden erken evre apsis ekseninde; güney apsis üzerindeki benzer; yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı olduğu anlaşılmaktadır. (Resim 16)

Erken evre apsis yüzeyinde fresko izleri görülmektedir. Oldukça tahrip olmasına rağmen haleli iki figürden oluşan bir kompozisyonun varlığı anlaşılmaktadır. (Resim 17) Yıkılan bu alanda ikinci evreye ait örgü içerisinde kullanılan bazı taşlarda da fresko izleri görülmektedir. (Resim 18)

2.1.2.4. Güney Cephe

Güney cephede yapının çevre duvarı görülmektedir. Cephenin batı bölümü yıkılmıştır. Duvar moloztaş kullanılarak yapılmış ve üst kısım bir kademe daha ince örülmüştür.

Cephenin doğu köşeye yakın bölümünde basık kemerli geniş bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Kemer altında ahşap lento izi görülmektedir. Kapının söveleri kesmetaş ve tuğla almaşıklığıyla oluşturulmuştur. İki söve farklı düzenlemeye sahiptir. Doğru söve, kesmetaş-beş sıra tuğla-kesmetaş almaşıklığıyla düzenlenmiş ve tuğla kemer

örgüsüne geçilmiştir. Batı söve, kesmetaş-üç sıra tuğla-kesmetaş-iki sıra tuğla-kesmetaş almasıyla düzenlenmiş ve tuğla kemer örgüsü başlatılmıştır. Yıkıntı sebebiyle kemer bütünüyle izlenememektedir. (Resim 19) Cephenin batısında duvarın daha ince örüldüğü görülmektedir. Olasılıkla burada bir kapı açıklığının izleri görülmektedir. (Resim 20)

2.1.3. İç Tasvir

2.1.3.1. Orta nef

Orta nefte dikkati çeken ilk özellik tüm duvarların fresko ile bezenmiş olduğudur. Duvarlar örtüye yakın bir seviyede yıkılmış ve kilisenin içi kemer seviyesi ortasına kadar yıkıntı dolgusuyla kapanmıştır. (Resim 21) (Çizim 3–4)

Orta nef batı duvarı, kuzey duvarla birleştiği köşe hariç tamamen yıkılmıştır. Burada batı duvarının sıvalı olduğu anlaşılmakta ancak fresko izi görülmemektedir. (Resim 22)

Kuzey duvar doğu batı yönünde üç paye ile dört bölüme ayrılmıştır. Payelerden batıya yakın ikisinin arası hariç diğer bölümlerde; tuğla örgüleri ve fresko izleri ile takip edilebilen kemer açıklıkları bulunur. Kemer açıklıklarından apsise yakın olan hariç diğer ikisi daha sonra örülerek kapatılmıştır.

Payeler apsise yakın olandan sıralanırsa; üçüncü paye ile batı duvar arasında kalan bölümde kemer dolgusunun küçük bir kısmı görülmektedir. Dolgunun üzeri sıvalıdır ancak fresko izi görülmemektedir.

İkinci ve üçüncü paye arasında kalan bölüm görülebilen kısmında koyu kahverengi yatay bir bordür ile iki bölüme ayrılmıştır. Bu bordürün üstünde kalan bölümde; birbirine teğet sıralanmış bir sıra daire üstündeki sırada, yarıçap ölçüsünde yukarı ve yana kaydırılarak tekrarlanmış ve böylece iç içe geçmiş dairelerden oluşan bir kompozisyon sağlanmıştır. Her dairenin merkezinde iç içe iki küçük daire daha yapılmıştır. Tüm daireler koyu kahverengi, daire ortasında oluşan içbükey kenarlı dört kollu alanlar koyu sarı, daire kenarlarında kalan oval dört bölüm, kırmızıya yakın koyu turuncu renkte boyanmıştır. Bordür ile daireler arasında kalan boş alanlar yeşil

renktedir. Bordürün altında kalan bölümde bir sıra antrolak motifi görülür. Antrolak dairelerinin içerisine iç içe geçmiş ikişer daire daha yerleştirilmiştir. Antrolak daireleri bej renktedir ve konturları siyah ile vurgulanmıştır. İkinci daireler koyu kahverengidir ve konturları siyahla belirginleştirilmiştir. Merkezdeki daireler siyah konturlu ve koyu sarı yapılmıştır ve içleri pembe renkle sade bırakılmıştır. Ortadaki iki daire arasında kalan alan bej üzerine siyah konturlu yapraklarla doldurulmuştur. Antrolak düğümlerinde oluşan küçük daireler ve antrolak daireleri arasında kalan üçgen alanlar koyu sarı renktedir. Daireler ile yatay bordür arasındaki boş alan pembe renktedir. Frescolar önce sıva üzerine belli bir şablonla çizilmiş sonra renklendirilmiştir. Duvar yüzeyi ile payanda arasında koyu kahverengi dikey bir bordür bulunur. (Resim 23)

Birinci ve ikinci paye arasında kalan bölüm yıkılmıştır.

Apsis ile birinci paye arasında kalan bölümde apsise yakın kısımda yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı bulunur. Pencere kemeri kabayonu kesmetaş kullanılarak örülmüştür.(Resim 24) Pencere ve paye arasındaki fresko izlerinden bu alanda bir kemer açıklığı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kemer örgüsü yıkıntı sebebiyle görülmemektedir. Fresko izlerinden anlaşıldığı kadarıyla kemer yayı koyu kahverengi bir bordür ile çevrelenmiş ve düşey yaprak motifleriyle bezenmiştir. (Resim 25) Duvar yüzeyi, bu bordüre teğet geçen koyu kahverengi yatay bir bordür ile ikiye ayrılmıştır. Bu bordür, ikinci ve üçüncü paye arasında kalan bölümdeki bordür ile aynı seviyededir ve bordürün üst kısmı da bu bölümle benzer bir düzenlemeye sahiptir. Burada merkezdeki küçük daireler görülmez ve renklendirme farklıdır. Daireler koyu kahverengi, daire ortasında oluşan dört kollu alanlar yeşil, daire kenarlarında kalan oval dört bölüm bej renktedir. Bordürün alt kısmında, kemer yayının iki yanındaki yüzeyler zikzak motifleriyle bezenmiştir. Bej zemin üzerinde koyu kahverengi ve sarı renkte yapılmış zikzaklar köşelerde birbirleri üzerine oturtularak dörtgenler oluşturulmuştur.

Güney duvar, kuzey duvar ile aynı düzenlemeye sahiptir. Duvar doğu batı yönde üç paye ile dört bölüme ayrılmıştır. Payelerden batıya yakın ikisinin arası hariç diğer bölümlerde; tuğla örgüleri ve fresko izleri ile takip edilebilen kemer açıklıkları bulunur. Kemer açıklıklarından apsise yakın olan hariç diğer ikisi daha sonra örülerek kapatılmıştır.

Üçüncü paye ve batı duvar arasındaki bölüm yıkılmıştır.

İkinci ve üçüncü paye arasındaki kısımda duvar yüzeyi oldukça tahrip olmuştur. Bu tahribat sonucu duvarda iki kat sıva olduğu görülmektedir. Alt kat sıva üzerinde fresko izleri görülmektedir ancak nitelikleri belli değildir.(Resim 26)

Birinci ve ikinci paye arasındaki alanda tuğla örgülü kemer açıklığının üst kısmı görülmektedir. Kemer yayı iç içe iki koyu kırmızı yaylar şeklinde bir bordür ile çevrelenmiştir. Bu iki yay arası bej ve koyu kırmızı dikey hatlar ile bezenmiştir. Koyu kırmızı hatlar üzerinde sarı ve yeşil renkte çapraz vurgular bulunur. Duvar yüzeyi, kemer çevresindeki bordüre teğet geçen koyu kahverengi yatay bir bordür ile ikiye ayrılmıştır. Bu bordür, kuzey duvarda apsis ve birinci paye arasında kalan bölüm ile ikinci ve üçüncü paye arasında kalan bölümde görülen bordürün karşılığını oluşturur. Kemerin iki yanı ve bordürün üst kısmı kuzey duvarda apsis ile birinci paye arasında kalan bölüm ile aynı özellikte fresko programına sahiptir. Bu bölümüm doğu payeye yakın kısmında düzgün kenarlı kare kesitli bir hatlı deliği yer alır. (Resim 27-28)

Güney duvardaki birinci paye görülebilen en sağlam payedir ve üzeri freskolanmıştır. Paye kabayonu kesmetaş ve moloztaş kullanılarak örülmüştür. Paye örgüsü içerisinde bazı taşlar sıvalıdır. (Resim 29) Olasılıkla erken evre taşları örgü içerisinde kullanılmıştır.

Paye ile duvar yüzeyi koyu kahverengi dikey bir bordür ile ayrılmıştır. Payenin batı yüzünde üst üste yerleştirilmiş durumda, iç içe geçmiş iki daire bulunur. Dairelerden dıştaki yeşil, içteki koyu kahverengidir. Yüzeyin dairelerin dışında kalan bölümü koyu sarıdır. Daireler belli bir şablonla sıva üzerine çizildikten sonra boyanmıştır. Payenin doğu yüzü her iki yanda koyu kahverengi dikey bordürlerle sınırlandırılmıştır. Yüzeydeki freskoların niteliği anlaşılamamaktadır.

Apsis ile birinci paye arasında kalan bölümün orta kısmı yıkılmıştır. Ancak fresko izlerinden burada bir kemer açıklığının bulunduğu anlaşılmaktadır. Yüzeyin kısmen sağlam kalmış her iki yanında; kuzey duvarda apsis ile birinci paye arasında ve güney duvarda birinci ve ikinci paye arasında kalan bölüm ile aynı özellikte; zikzak motifleri bulunur. Doğru kısımda kare kesitli bir hatlı deliği bulunur.(Resim 30)

Orta nef apsisi güneyde 84, kuzeyde 62 cm. genişliğinde birer kademeyle nef genişliğinden dar yapılmıştır ve böylece cephe üç bölümlü bir görünüm almıştır. Apsis, yan neflerden geniş ve yüksek tutulmuştur. Apsis merkezinde, aksın iki yanında yuvarlak kemerli iki mazgal pencere bulunur. Pencere arası tuğla ile örülmüştür.

Pencerelerin iki yanında kare kesitli birer hatıl deliği yer alır. Apsis yarım kubbesinin başlangıcı tuğla bir sırayla belirtilerek bir kademe geniş yapılmıştır. Bu kademe pencere kemerlerinin başlangıcına denk gelir. Apsis yarım kubbesi kemeri kesmetaşla örülmüştür ve duvar örgüsünde de yer yer kesmetaş kullanılmıştır. (Resim 31) (Çizim 5)

Her iki yanda yapılan kademelerle oluşturulan yüzeylerden kuzeydekinde, apsis kemeri başlangıcında fresko izleri görülür. Bu izlerden kemerin, koyu kahverengi bir bordür ile çevrelendiği ve düşey yaprak motifleriyle bezendiği anlaşılmaktadır. (Resim 32)

Güneydeki girintinin oluşturduğu yüzeyde ise bir hayat ağacı motifi bulunur. Hayat ağacı, yukarıya doğru daralan altı kademeli bir vazunun her bölümünden yukarıya doğru uzayan kıvrım dallar şeklinde betimlenmiştir. Kıvrım dallar ikişer kollu ve simetrik yerleştirilmiştir. Koyu sarı renkteki vazunun iki, dört ve altıncı katlarında üst çizgi altlarına koyu kahverengi birer çizgi daha yapılmıştır. Vazunun her bir bölümü üçgene yakın formdadır ve üçüncü ile beşinci katlarda yeşil renkli birer yürek motifi bulunur. Vazo bölümlerinin ve kıvrım dalların başlangıç bölümlerinin aynı eğrilikte yapılabilmesi için; sıva üzerine önce yuvarlak şablonlarla çizim yapıldığı ve sonra renklendirildiği görülmektedir. (Resim 33)

Apsis yarım dairesinde görülen tüm yüzeyler freskoludur. Yarım kubbe başlangıcını belirleyen tuğla kademe hemen üstündeki koyu kahverengi şerit ile beraber, iki farklı fresko programını ayıran bir bordür niteliğindedir.

Bu bordürün üst kısmında, bej renkli ve dört yapraklı yoncalar içerisinde dört kollu kırmızı çiçekler yer alır. Yoncalar etrafında dolaşan ve yoncaların alt ve üstünde birer düğüm motifi oluşturan bej renkli bir bordür; antrolak motifi gibi yoncaları da düğüm motifleriyle birbirine bağlamıştır. Yoncalar arasında, üstte ve altta kalan boşluklar iç içe geçmiş iki daireyle doldurulmuştur. Dairelerin arası inci dizisi şeklindedir ve merkezlerinde eş kollu haçlar bulunur. Bu alan üstte de koyu kahverengi bir bordürle sınırlandırılmıştır. Bezemelerdeki tüm konturlar siyahla vurgulanmış boş alanlar koyu sarı boyanmıştır. (Resim 34)

Alt kısım; nefin kuzey duvarında; ikinci ve üçüncü paye arasında kalan bölüm ile apsis ve birinci paye arasında kalan bölümde, bordürlerin üstünde kalan yüzeylerdeki bezemelerle aynı özellikte; fresko programına sahiptir. Birbirine teğet sıralanmış bir sıra daire üstündeki sırada, yarıçap ölçüsünde yukarı ve yana kaydırılarak tekrarlanmış

ve böylece iç içe geçmiş dairelerden oluşan bir kompozisyon oluşturulmuştur. Renklendirmesi de apsis ve birinci paye arasında kalan bölüm ile aynı yapılmıştır.

Apsisteki pencerelerin, iç yüzeyleri de freskoludur. Kuzey pencere tavanı köşegen çizgileri belirtilmiş dört dikdörtgen panoya ayrılmıştır. Dikdörtgenler sarı ve açık kırmızı renkli çapraz şeritlerle doldurulmuştur. Panolardan çapraz ikisi mavi, diğerleri koyu sarı bordürlerle çevrelenmiştir. Pencerenin kuzey yüzeyinde, apsis alt yarısındaki bezemeye aynı özellikteki dairesel kompozisyonun bir bölümü görülür. Görülen iki daire de iç içe daireler şeklinde yapılmış; ortada kalan dört kollu alan içte tekrarlanmış merkeze küçük bir daire eklenmiştir. Güney pencere tavanında mavi, yeşil ve sarı renkte eğri çizgilerden oluşan bir kompozisyon görülür.

Apsis yüzeyinde sıvaların döküldüğü bazı kısımlarda freskoların iki kademeli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak alt katın bezeme özellikleri anlaşılamamaktadır. Apsis yüzeyindeki freskoların üzerine tekrar sıva yapmak için yapılmış çentik izleri görülmektedir.(Resim 35)

2.1.3.2. Güney Nef

Güney nef batı duvarı tamamen yıkılmıştır. Güney duvarının ise küçük bir bölümü ayakta ve güney yöne doğru yatmış durumdadır. Kuzey duvarın büyük bir bölümü ayakta. Duvarı destekleyen paye izi görülmemektedir. Bu duvarda, orta nefe birinci ve ikinci paye arasından açılan kemer görülmektedir. Tuğla ile örülmüş kemer sonradan kapatılmıştır. (Resim 36) Kemerin doğusunda kalan yüzeyde fresko izleri görülmektedir ancak nitelikleri belli değildir. Nefin doğusu mazgal şekilde bir pencere açıklığına sahiptir. Sivri kemer şeklinde başlayan pencere dışa dar dikey dikdörtgen formda açılmaktadır. Bu pencere önceki evreye ait apsis yarım dairesi kapatılarak yapılmıştır. (Resim 37) Yıkıntı sebebiyle erken evre apsis kemerinin kesmetaş- üç sıra tuğla almaşıklığıyla yapıldığı; apsis yarım kubbesinin ise tuğla örgülü olduğu anlaşılmaktadır. (Resim 38)

2.1.3.3. Kuzey Nef

Kuzey nefin tüm duvarları freskoludur. Nef batıya yakın kısmında bir duvarla iki bölüme ayrılmıştır. Bu duvar sadece yer seviyesindeki izleri ile görülmektedir.(Resim 39)

Nefin batı duvarında dışa açılan bir pencerenin alt sınırı görülmektedir. Duvar koyu kahverengi yatay bir bordür ile ikiye ayrılmıştır. Bordürün üst kısmı köşelere yakın iki dikey bordürle üç dikdörtgen bölüme ayrılmıştır. Güney bölümde mekik motiflerinin yan yana getirilmesiyle oluşturulmuş bir düzenleme görülür; ancak düzenleme tam olarak anlaşılammaktadır. Ortada kalan yüzeyde yan yana iki demet halinde, ortak bir merkezden türeyen, uzun saplı üç sarı çiçek motifi bulunur. Kuzey bölüm tahrip olmuştur. Duvarın alt kısmında eş merkezden türeyen dört yapraklı ve bir daire etrafında sıralanmış yarım dairelerden meydana getirilmiş bir kompozisyon görülmektedir. (Resim 40)

Nefin kuzey duvarında dışa açılan yuvarlak kemerli iki pencere açıklığı bulunur. Pencere çevreleri koyu kahverengi bir bordür ile çevrelenmiştir. Batı pencerenin iç yüzeylerinde de dairesel kompozisyonlu fresko izleri görülmektedir.

Duvardaki tüm yüzeyler; orta nef kuzey duvarında ve apsisinde görülen, birbirine teğet sıralanmış bir sıra dairenin üstündeki sırada, yarıçap ölçüsünde yukarı ve yana kaydırılarak tekrarlanmasıyla oluşturulmuş iç içe daire kompozisyonuyla bezenmiştir. Ancak daire içlerinde oluşan bölümler tüm dairelerde aynı düzen yerine farklı düzenlerde renklendirilerek bezemede hareketlilik sağlanmıştır. Kuzey duvar üzerinde tonoz başlangıcının izleri görülmektedir. (Resim 41)

Kuzey nefi iki bölüme ayıran duvar, güney duvar üzerindeki fresko programını da iki değişik uygulama şeklinde ayırmaktadır. Doğu bölümdeki yüzeyler yatay bir bordür ile ikiye ayrılmış ve tüm yüzeyler kuzey duvar ile aynı özellikte bezenmiştir. Batı bölümde ise yüzey bir kahverengi bir yeşil sıralanmış kare panolara bölünmüş; karelerin içlerine siyah konturlu koyu sarı daireler yapılmış ve merkezlerine dört yapraklı yeşil çiçekler yerleştirilmiştir.(Resim 42)

Orta nefe açılan ve sonradan kapatılan kemer açıklıklarından en batıdaki dolgusu kuzey nef tarafında dökülmüştür. Bu alanda kemer karnının da freskolu olduğu görülmektedir. Fresko programı iç içe dairelerden oluşmaktadır. Dairelerden dıştakiler koyu kahverengi, içtekiler yeşil renktedir. Daire içlerinde çapraz çizgiler bulunmaktadır. Dört geniş daire arasında oluşan içbükey kenarlı dörtgen alanlar koyu sarı renktedir ve bu alanlara iç içe küçük daireler yerleştirilmiştir.

Kuzey nef apsis kemeri üzerinde ilk evre apsis kemerinin kesmetaş-üç sıra tuğla almaşık düzenine sahip olduğu görülmektedir. Görülen her iki evrede de apsis yarım kubbeleri tuğla ile örülmüştür. (Resim 43)

Kuzey nef apsisi oldukça karmaşık bir fresko programına sahiptir. Apsis yarım kubbesi tuğla örgü ile belirtilmiş bir kademe geniş yapılmıştır. Bu kademe fresko programı içinde bir bordür oluşturmuş ve fresko programını ikiye ayırmıştır. (Resim 44)

Fresko programının üst kısımda apsis yarım dairesi merkezinde geniş iç içe iki daire şeklinde bir madalyon bulunur. Madalyonun ortasında kolları daire kenarına oturan bir haç bulunur. Haç kolları hafifçe genişleyerek küçük daireler oluşturmaktadır. Madalyon içerisindeki boşluklar ve haç kolları geçme motifleriyle boş alan kalmayacak şekilde doldurulmuştur. Geçme motiflerinin kesişme noktalarında oluşturulmuş paralel kenar formundaki yüzeyler kahverengi ve yeşil renkte boyanarak girift bir görüntü elde edilmiştir. Madalyon dışında kalan yüzeyler bir sıra kahverengi bir sıra yeşil zikzak motifleriyle doldurulmuştur. (Resim 45)

Alt kısım koyu kahverengi yatay bir bordür ile ikiye ayrılmıştır. Bu bordür üzerinde bir yazıt görülmektedir. ... τοῦ ἐμβατήου⁵⁴ (Resim 46) Üst yüzey birbirlerine düğüm motifiyle bağlanmış bir sıra dört kollu yonca ile doldurulmuştur. Bej renkli yoncalar yeşil konturlarla belirginleştirilmiştir. Yoncalar arasında kalan üçgen yüzeyler sarı renktedir ve buralara birer küçük daire yapılmıştır. Alt bölüm görülebilen dar kısmında, nefin kuzey duvarında görülen kompozisyonun aynısı tekrarlanmıştır. (Resim 47)

Kuzey apsisin ilk evresi; kilisenin kuzeydoğu köşesindeki yıkıntı sebebiyle açılan bir delik sayesinde görülebilmektedir. İlk evre apsis yarım kubbesinde beyaz zemin üzerinde haleli iki figürden oluşan bir kompozisyon görülür. Ancak kompozisyonun alt kısmı ve yan taraflar tahrip olmuştur. Apsis yarım kubbesinin solundaki figürün beyaz

⁵⁴ V. Ruggieri, "Epigraphic Testimonies From Chimera-Yanartaş (Olympos)". *Epigraphica Anatolia* 26, (1996), s. 69.

renkle yapılmış kanat izlerinden melek tasviri olduğu görülmektedir. Diğer figür ise meleğe doğru eğilmiş biçimde görülmektedir. Meleğin bir elini diğer figürün başına doğru uzattığı görülmektedir. Haleler kırmızı konturlu turuncu halkalar olarak yapılmıştır. Meleğe doğru uzanan figürün elbiselerinde mavi, yeşil, turuncu ve kırmızı renkler görülmektedir. (Resim 48–49)

2.1.4. Örtü Sistemi

Yapının örtü sistemi tamamen yıkılmıştır. Ancak kuzey nef duvarında görülebilen yay biçimli örgüden kilisenin tonoz ile örtüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca naos içerisindeki yüksek dolgu tonoz örtüyü desteklememektedir. (Resim 50) Bununla beraber ana apsis üzerinde ve kuzey duvar üzerinde, tonozların üstlerinde kırma çatı izleri görülmektedir. (Resim 51–52) Çevre duvarının tesviye yapılmadan eğim hattına inşa edilmiş olması bu alanın; eğer bir örtü var ise; ahşap bir örtü sistemine sahip olduğunu göstermektedir.(Resim 4)

2.1.5. Malzeme-Teknik

Kilisenin batı ve güney cepheleri boyunca dolaşan ve kuzey cephede naos duvarıyla birleşen çevre duvarında, düzenli örgü moloztaş kullanılmıştır. Çevre duvarının kuzey cephesinde (Resim 4) ve doğu cephesinde yer seviyesinde büyük boyutlu kaba moloztaşlar kullanıldığı görülmektedir. (Resim 9) Duvarlar ağırlığı azaltmak amacıyla, belli bir yükseklikte bir kademe daraltılarak daha ince örülmüştür. Doğü cephedeki kapının basık kemeri ve kemer ayakları tuğla ile örülmüştür. Kapının çevresine yine tuğladan dikdörtgen bir çerçeve örülmüştür. Ancak bu çerçevenin sağ üst kısmı moloztaş duvar ile örgüde iç içe geçirilerek birleştirilmiştir.(Resim 3) Bu alanda çevre duvarının naosun kuzey duvarıyla birleştiği alanda büyük boyutlu taşların kullanıldığı görülmektedir.

Yapının güneydoğu köşesinde çevre duvarı kapısının söveleri kesmetaş ve tuğla almasıyla oluşturulmuştur. İki söve farklı düzenlemeye sahiptir. Doğü söve,

kesmetaş-beş sıra tuğla-kesmetaş almaşıklığıyla düzenlenmiş ve tuğla kemer örgüsüne geçilmiştir. Basık kemerin altında ahşap lento izi görülmektedir. Batı söve, kesmetaş-üç sıra tuğla-kesmetaş-iki sıra tuğla-kesmetaş almaşıklığıyla düzenlenmiş ve tuğla kemer örgüsü başlatılmıştır. (Resim 19)

Naos duvarlarının tamamı düzenli örgü moloztaş ile örülmüş, belli bir yükseklikte bir kademe daraltılmıştır. Kuzey cephedeki pencerelerden batıdaki kemer tuğla, doğudaki cepheye göre daha ince moloztaşlar ile yapılmıştır. (Resim 6-7) Doğu cephede, naos ile çevre duvarının birleştiği köşede, sağlam olması düşünülerek kesmetaş kullanılmıştır. (Resim 12) Güney apsis penceresin erken evresinde, pencere kemerinde tuğla kullanıldığında görülmektedir. (Resim 15)

Doğu cephe önündeki defineci çukuru ve kuzey apsisteki yıkıntı sayesinde, duvar temelinde olasılıkla Antik dönem tapınağından devşirilmiş düzgün blok taşların kullanıldığı görülmektedir. (Resim 11)

Tüm duvarlarda moloztaşlar arasına, bazı kısımlarda bir sıra halinde düzen gösteren, tuğlalar yerleştirilmiştir. Yapıda kiremit parçacıkları, kireç ve taşçık katkılı pembe renkli harç kullanılmıştır.

Kilisenin ilk iki evresinde kuzey ve güney apsis yarım kubbelerinin tuğla ile örüldüğü anlaşılmaktadır. (Resim 8–38) İlk evrede apsis kemerleri kesmetaş-üç sıra tuğla almaşık düzenlemeyle yapılmıştır. İkinci evre apsis duvarlarında birinci evrenin freskolu taşlarının kullanıldığı görülmektedir. (Resim 18)

Üç evreli oldukları anlaşılan freskolar, direk sıva üzerine aşı boyası ile yapılmıştır. Freskolardeki dairesel kompozisyonların oluşturulmasında önce bir şablon veya pergel yardımıyla istenilen düzenleme sağlanmış renklendirme ve ayrıntılar daha sonra yapılmıştır. Birinci evre freskoları sıva üzerine astarlama yapılarak (intonaco); ikinci evre freskoları doğrudan sıva üzerine (arriciato) uygulanmışlardır⁵⁵. (Resim 35)

⁵⁵ A. Güler, Duvar Resmi ve Anadolu'da Gelişimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi A.B.D., 1995), s. 54.

2.1.6. Mimari Plastik

Yapıda duvarlar üzerinde herhangi bir mimari plastik uygulama gözükmemektedir. Kilisenin orta nefinde yüzey buluntusu olarak akantus yapraklı bir sütun başlığı ve delikli levha parçası bulunmuştur. (Resim 53-54)

Üstte profilli abakus, merkezinde abakus çiçeği, kalathosta bir sıra akantus dizisinden oluşan; üst yaprakları köşelerde sona eren dört akanthuslu; akanthuslardan her biri gövdenin dörtte birini kaplayan bu örnekler Likya bölgesinde yaygındır.

2.1.7. Yapı Evreleri

Üç nefli bazilikal planlı kilisede net olarak izlenebilen üç ana inşa evresi; bu evreler arasında çeşitli onarım ve tadilat izleri görülmektedir. Bugün görülen naos duvarları ikinci evreye ait duvarlardır. Bu bölümde öncelikli olarak evreleri belirlemek için kıstas alınan izler anlatılacak, evrelerin tanımları ayrıca yapılacaktır. Tarihlendirme önerileri değerlendirme bölümünde tüm veriler ışığında sunulacaktır.

Doğu cephenin kuzeydoğu köşede ek yapı ile birleştiği alanda görülen; ek yapının dış yüzey sıvaları, kuzey apsis duvarının altında devam etmektedir. (Resim 55) Kilisenin birinci evre apsis duvarı; kuzeydoğu köşede ek yapıda Mekan 2 olarak tanımlanan mekanın güneydoğu köşesine eklenmiştir. Bu durumda; alanda görülen en erken tarihli yapı; ek yapı grubu olarak tanımlanan altı mekanlı yapıdır.

Ancak ek yapının tamamını bu şekilde açıklamak doğru olmaz. Ek yapı duvarları da kendi içlerinde evrelidir. Yukarıdaki önerme için temel oluşturan duvar; Mekan 2'nin doğu duvarı; alt kotlarda farklı, üst kotlarda farklı özellikler gösterir. Alt kotta duvarın Roma dönemi olabileceği düşünülmektedir. Mevcut Roma yapısı tamir edilerek Bizans döneminde de kullanılmıştır. Bu durum kilisenin ilk evresinin tanımlanmasında yardımcı olmaktadır.

Kilisenin birinci ve ikinci evreleri apsis duvarlarında net olarak izlenmektedir. İkinci evrede, birinci evre apsis duvarları önüne birer apsis daha örülmüştür. Bu durum, orta apsis duvarı üzerindeki ayırmadan; güney nef apsis duvarı üzerindeki izlerden ve

kuzey apsis üzerindeki izler ile apsis duvarının doğu duvarındaki yıkıntı sebebiyle net olarak izlenmektedir. (Plan 2) (Resim 16)

Güney apsis duvarı mevcut durumda, düz örülmüş ve mazgal pencere olarak üçüncü evre düzenlemesiyle görülmektedir. Ancak pencere içerisinde ve apsisin güney duvarında çift kademeli duvar oluşumu dar bir açıklık sayesinde izlenebilmekte ve iki evreli oluşum saptanabilmektedir. Bu alanda apsis freskolarının iki kademeli olduğu görülmektedir. Apsis duvarı üzerinde birinci evreye ait apsis yarım kubbesinin tuğla örgüsü ve kesmetaş tuğla almaşıklığı ile yapılmış birinci evre apsis kemeri görülmektedir. (Resim 38) Doğu cephe üzerinde apsis penceresinin birinci evrede yuvarlak kemerli dikdörtgen bir düzenlemeye sahip olduğu, ikinci evrede kapatıldığı görülmektedir. (Resim 15)

Orta nef apsis duvarı üzerindeki ayırımdan birinci ve ikinci evre net olarak izlenmektedir. (Resim 56) Birinci evre pencere düzenlemesi bu alandan ve doğu cepheden bakılarak anlaşılmaktadır. Doğu cephe üzerinde de pencerelerin bulunduğu alanda geniş bir yüzeyde tamirat izi bulunmaktadır. Ancak birinci evre pencere açıklığının kemer izi görülmektedir. Apsis üzerinden bakıldığında birinci evre penceresinin yuvarlak kemer açıklıklı olduğu ve kemer karnının freskolu olduğu görülmektedir. (Resim 57) İkinci evre apsis düzenlemesinde yuvarlak kemerli dikdörtgen planlı iki pencere açıklığı yapılmış; bu pencereler birinci evre apsis duvarı içerisinde mazgal biçimde ilerletilmiştir. (Resim 58)

Kuzey apsis alanında birinci ve ikinci evre düzenlemesi ile ilgili daha detaylı bilgi edinilmesini sağlayan izler görülmektedir. Apsis yarım kubbesinin üstünde birinci evre apsis yarım kubbesinin tuğla örgüsü görülmektedir. (Resim 8) Birinci evre apsis kemerinin kesmetaş tuğla almaşıklığıyla örüldüğü ve sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Doğu cephenin kuzey apsis alanı üzerindeki yıkıntıdan birinci evre apsisinin iç yüzü, ikinci evre apsisinin dış yüzü görülebilmektedir. (Resim 16) Birinci evre apsisinin iç yüzünde figürlü kompozisyon ile oluşturulmuş fresko programı gözlenir. (Resim 17) İkinci evre apsis duvarı düzenli örgü moloztaş kullanılarak örülmüştür. (Resim 16) İkinci evre duvar örgüsü içerisinde freskolu (Resim 18) ; birinci evre apsis duvar örgüsü içerisinde devşirme malzeme kullanıldığı görülmektedir. (Resim 59) Birinci evre apsisinde yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı olduğu anlaşılmaktadır. (Resim 16)

Üçüncü evre olarak ise kilisenin doğu duvarından başlayarak güney ve batı cepheyi içine alarak kuzeyde naosla birleşen çevre duvarı ile güney apsis önündeki mazgal açıklık görülmektedir. (Resim 4-19-20-37)

Bu ana evreler dışında kilise üzerinde çeşitli tamir izleri görülmektedir. Nefler arasındaki kemerli açıklıklardan apsise yakın karşılıklı ikisi hariç diğerleri örülerek kapatılmıştır. Orta nef ile kuzey nef arasındaki pencere açıklığı örülerek kapatılmıştır. (Resim 24)

Kuzey nefin batıya yakın alanındaki kuzey güney doğrultulu duvar ikinci evreden daha sonra örülmüştür. Bu durum duvarların kesişme noktalarından anlaşılmaktadır. (Resim 60)

Güney nefin güney duvarının büyük bölümü yıkılmıştır. Duvarın bugün görülen kısmından yıkıntı durumunda duvarın temelinin arazi eğiminin tersine güneye doğru kaydığı anlaşılmaktadır. (Resim 61) Nef apsisinin yarım kubbesi kemer taşları kuzeydeki tek bir taş hariç tamamen yıkılmış durumdadır. (Resim 37) Apsisin batı yüzü derz araları doldurulacak şekilde tamir edilip güçlendirilmiştir. (Resim 62) Güney nef ile orta nef arasında da tamirat izi görülmektedir. (Resim 63) Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde; güney nef tonozunun yıkılmasının ardından bu alanda tamirat yapıldığı anlaşılmaktadır.

Orta ve kuzey nef arasında apsislere yakın alanda, sonradan kapatılmış bir pencere açıklığı görülmektedir. Kuzey nef apsisini yatay düzlemde pencerenin ortasına yerleşmiştir. Bu durum ikinci evre apsislerinin nef duvarından geç yapıldığını ortaya çıkarmaktadır. (Resim 24) (Plan 2)

Tüm bu verileri birlikte değerlendirerek tespit edilen evreleri teker teker gözden geçirmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Kilisede tespit edilen birinci evre; üç nefli, üç apsisli bazilika planlı bir kilisedir. Bazilikanın; kilisede yüzey buluntusu olarak saptanan sütun başlığı nedeniyle; sütunlarla taşınan ahşap bir örtüye sahip olduğu düşünülmektedir. (Resim 53) Tespit edilen diğer evrelerin payelerle desteklenmiş olması ve narteks düzenlemesinin olmayışı sütun başlığının birinci evreye ait olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Bugün görülen apsis duvarlarının arkasında kalan apsisler birinci evreye aittir. Birinci evre apsis duvarları düzenli örgü moloztaş kullanılarak oluşturulmuş; temel seviyesine yakın bölümlerde devşirme malzeme kullanılmıştır. Apsis yarım

kubbelerinde tuğla örgü; kemerlerde bir kesmetaş-üç sıra tuğladan oluşan almaşık düzen kullanılmıştır. Her üç apsisde de yuvarlak kemerli birer pencere açıklığı mevcuttur.

Birinci evrede kilise duvarları freskoludur. Kuzey apsis yarım kubbesinde iki figürden oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Apsisin kemer altında da fresko izleri görülmektedir. Orta apsis penceresinin kemer karnın da fresko izleri görülmektedir. Güney apsis kemer alını üzerinde ise çift katlı fresko uygulaması vardır.

Tespit edilen ikinci evre tonozlu bazilikadır. Evre üç nefli, üç apsisli bazilika planlıdır. Bugün görülen naos duvarları bu evreye aittir. Tonoz örtüyü taşımak için kalın duvarlar yapılmış, taşıyıcı sistem olarak duvar payeleri kullanılmıştır. Orta nef karşılıklı üçer paye ile dört bölüme ayrılmıştır. Nefler arasındaki bağlantı kemer açıklıkları ile sağlanmıştır. Üçüncü evre kendi içerisinde iki dönemlidir. İkinci dönem yine tonozlu bazilikadır. Bugün görülen apsisler ikinci evrenin ikinci döneminde yapılmışlardır.

Mevcut bilgiler ile kilisenin ilk iki evre için yükseklik tanımlamaları yapmak mümkündür. Doğu cephe duvarının devşirme malzeme kullanılarak oluşturulmuş bir platform üzerinde yükseldiği görülmektedir. (Çizim 1) (Resim 11) Burası yükseklik önerilerinde zemin seviyesi olarak kabul edilebilir. (Bu durumda kilise içerisinde herhangi bir döşeme yada mozaik yapılmasından kaynaklanabilecek zemin seviyesi yükselmeleri göz ardı edilmektedir.) İkinci evrede apsisler birinci evre apsisleriyle eş yükseklikte yapılmışlardır. İkinci evre apsisleri birinci evre apsisleri içinde apsis yarım kubbe eğimini aynı çizgide devam ettirecek şekilde yerleştirilmiştir ve apsis örtüleri birbirine geçirilmiştir. (Resim 8) Kuzey apsis kemerinde kemer alını kalınlığı 60 cm. olarak görülmektedir. (Çizim 5) İkinci evrenin apsis kemer başlangıçları görülmektedir. (Çizim 5, Resim 31) Kemer başlangıçları aynı eğimle sürdürülüp birleştirildiğinde apsislerin yuvarlak kemer ölçüleri belirlenebilir. Bu şekilde elde edilen verilerle her iki evrede de orta nef yüksekliği 7.10 m. yan nef yükseklikleri 5.50 m. olarak önerilebilir.

Üçüncü evre olarak tanımlanan evrede ise güney nefin yıkılması sebebiyle kilise plan özelliklerini kaybetmiştir. Apsis önündeki örgüde ve çevre duvarı kapılarında kullanılan tuğlalar ve harç benzer özellikler göstermektedir. Apsis önündeki mazgal pencerenin sivri kemerli, çevre duvarı kapılarının basık kemerli oluşu Selçuklu dönemi özellikleridir. Bu dönemde; kilise üzerindeki freskoların kapatıldığı görülmektedir. Tüm yüzeylerde freskoları kapatmak amacıyla sıva için yapılmış çentik izleri görülmektedir.

Apsis üzerinde küçük bir alanda freskoları kapatmak için kullanılan sıva izi görülmektedir. (Resim 35)

2.2. Ek Yapı

Kilisenin kuzeydoğu köşesinde bulunan yapı kompleksi altı mekandan oluşmaktadır. Mevcut eğimden dolayı doğuda kalan mekanlar iki katlı yapılmıştır. (Plan 2; Resim 64)

Mekan 1 olarak adlandırılan bölüm kare planlı ve tek katlıdır. Kiliseye bakan güney cephesinde bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Tüm duvarlarda düzenli örgü moloztaş kullanılmış, derz aralarına yatay ve dikey hatta çok sayıda kırık pişmiş toprak malzeme yerleştirilmiştir. (Resim 65) Batı cephe ekseninde dikey dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Mekanın iç kısmında örtüye yakın alanda tüm duvarları dolaşan dikdörtgen kesitli bir girinti görülür. Tuğla yerleştirmelerle bu girintinin düzenli bir hat izlemesi sağlanmıştır. Mekanın iç yüzeyleri açık sarı renkli ve kaliteli bir sıvayla kaplanmıştır. (Resim 66) Kuzey duvarda sıva üzerinde kazıma şeklinde grafitiler görülmektedir. Grafitilerde bir gemi tasviri görülmektedir. (Çizim 8) Gemiyle birlikte birtakım mimari şekillerin izleri takip edilse de nitelikleri anlaşılamamaktadır. (Resim 67) Mekanın; içindeki sıva özellikleri göz önüne alınarak; sarnıç olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Mekanın kuzey doğu köşesindeki izlerden kubbe örtülü olduğu görülmektedir. (Resim 68)

Mekan 2 olarak adlandırılan bölüm kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Güney duvarını kilisenin kuzey nef duvarı oluşturur. Mekanın kuzeydoğu iç köşesinde sıva üzerinde fresko izleri görülmektedir. Bu alanda duvarda kullanılan harç özelliklerinin alt kotta farklı üst kotta farklı özellikler gösterdiği görülmektedir. Olasılıkla Roma dönemi duvarları temel olarak kullanılarak yükseltilmişlerdir. (Resim 69)

Mekan 3 olarak adlandırılan bölüm dikdörtgen planlı ve iki katlıdır. Oldukça eğimli bir alanda olduğu için mekanın kuzeydoğu köşesi kesmetaşlardan yapılmış bir platform üzerine yerleştirilmiştir. Bu köşe dayanıklılık amacıyla tamamen kesmetaşla örülmüştür. Kesmetaşların uzun yüzeyleri sırayla bir kuzey ve bir doğu cephe örgüsü içerisine kaydırılarak yerleştirilmiştir. (Resim 70) Kuzey cephede Mekan 6 ile birleşen

köşede bir kapı açıklığı bulunur. Dikdörtgen kapının kemerli ya da lentolu olup olmadığı belli değildir. Cephenin eksene yakın kısmında bir kapı açıklığı daha bulunmaktadır. Moloztaş ile örülen kapı sivri kemere yakın bir formda, değişik bir uygulama gösterir.(Resim 71) Cephe ekseninin iki yanında, ikinci kat hizasında iki pencere açıklığı bulunur. Yuvarlak kemerli pencereler sonradan kapatılmıştır. Mekana içerden bakıldığında duvarların ikinci kat seviyesinde daha ince örüldüğü görülmektedir. (Resim 72)

Mekan 4 dikdörtgen planlı ve iki katlıdır. Doğu cephe kesmetaş bir platform üzerinde yükselmektedir. Dayanıklılık sebebiyle kuzeydoğu köşede kesmetaş kullanılmıştır. Kesmetaşların uzun yüzeyleri sırayla bir kuzey ve bir doğu cephe örgüsü içine kaydırılarak yerleştirilmiştir.(Resim 73) Mekana içerden bakıldığında duvarların ikinci kat seviyesinde daha ince örüldüğü görülmektedir. Kuzey duvarda bu sebeple oluşan kademe üstünde kare kesitli hatıl delikleri görülmektedir. (Resim 64)

Mekan 5 dikdörtgen planlıdır ve güneybatı köşesinde kilisenin kuzey nef apsisiyle birleşmektedir. Mekanın güneydoğu köşesinde kabayonu kesmetaş kullanılmıştır.

Mekan 6 olarak adlandırılan alanın büyük bir bölümü yıkılmıştır. Mekanın kuzey cephesi oldukça eğimli bir bölgeye yapılmıştır ve bu sebeple yapılmış bir istinat duvarıyla köşe yapmaktadır.(Resim 41)

2.3. Tek Nefli Şapel

2.3.1. Plan Tasviri

Yapı tek nefli, tek apsislidir. Tam olarak doğu-batı yönünde uzanmayan yapı 22° derece güney-güneydoğu yönüne yaklaşmaktadır. Batı duvarı aksında giriş kapısı bulunmaktadır. Kapı içeriye doğru genişlemektedir. Apsis içten ve dıştan yuvarlak planlıdır. Apsis yarım dairesinde pencere açıklığı izi görülmektedir. Olasılıklı apsis aksında ikiz pencere düzenlemesi olmalıdır. Kuzey duvarda sonradan kapatılmış iki kapı açıklığı bulunmaktadır. Açıklıklar duvar genişliğinin yarısı kalınlığında örülerek kapatılmış böylece dıştan niş şeklini almıştır. (Plan 3)

Şapelin kuzeyinde Roma hamamının duvar izleri görülmektedir. Güney batıda apside yakın alanda “B Yapısı” olarak adlandırılan tonozlu mezar; güneyinde “C Yapısı” olarak adlandırılan dikdörtgen planlı, iki mekanlı yapı; batısında çeşme yer alır.⁵⁶

2.3.2. Dış Tasvir

2.3.2.1. Batı Cephe

Cephe aksında dikdörtgen planlı giriş kapısı bulunmaktadır. Kapı lento ve söveleri kesmetaş, duvarlar düzenli örgü moloztaştır. Kapı lentosu üzerindeki yazıtta; Olymposlu Appia tarafında İmparator Septimus Severus, karısı Iulia Domna ve oğulları Caracalla ile Geta'nın onuruna M.S.209–211 yılları arasında bir hamam inşa edildiği yazmaktadır.⁵⁷ (Resim 74)

2.3.2.2. Kuzey Cephe

Cephe aksının her iki yanında dikdörtgen planlı iki kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapılar moloztaş dolgu ile kapatılmıştır. Kapı açıklıkları duvar kalınlığının yarısı genişliğinde örgüyle kapatıldığından, cephede niş görünümü kazanmışlardır. Kapı lento ve söveleri kesmetaş, duvar örgüsü düzenli örgü moloztaştır.

2.3.2.3. Doğu Cephe

Yoğun bitki örtüsü sebebiyle tahrip olan cephede apsis yarım dairesinin güney yarısı ayakta kalabilmiştir. Bu kısımda pencere açıklığı alt seviyede izlenebilmektedir. Cephe yoğun bitki örtüsü sebebiyle görülememektedir.

⁵⁶ Mekanların isimlendirmelerinde Orhan Atvur'un önerileri kullanılmıştır. O.Atvur, “Olympos Antik Kenti (1991–1992 Çalışmaları)”, Arkeoloji ve Sanat. Sayı 88: 13–31 (1999).

⁵⁷ S. Şahin, E. Parman ve M.Adak, a.g.e., s.101.

2.3.2.4. Güney Cephe

Cephe yıkıntudan kaynaklı dolgu sebebiyle izlenememektedir.

2.3.3. İç Tasvir

Nefin batı duvarında dikdörtgen planlı giriş kapısı yer alır. Kapı dıştan içeriye doğru bir kademedden sonra genişleyerek açılmaktadır. (Resim 75) (Çizim 6) Kapının güney lentosu üzerinde sıva izleri görülmektedir. Güney duvar düzenli örgü moloztaş kullanılarak yapılmıştır. (Resim 76) Kuzey duvarda aksın iki yanında sonradan kapatılmış iki kapı açıklığı bulunmaktadır. Duvar yüzeyinde sıva izleri görülmektedir. (Resim 77) Apsis kuzey ve güneyde kademelendirilerek nef genişliğinden dar yapılmıştır. Yoğun bitki örtüsünün tahribatı sebebiyle apsis yarım dairesinin kuzey yarısı yıkılmıştır. Mevcut kısımda bir pencere açıklığının alt seviye izleri görülmektedir. Olasılıkla apsis aksında ikiz pencere düzenlemesi olduğu düşünülmektedir. Apsis duvarı düzenli örgü moloztaş kullanılarak yapılmıştır. Duvar yüzeyinde sıva izleri görülmektedir. (Resim 78–79)

2.3.4. Malzeme-Teknik

Yapı Roma dönemi hamamından dönüştürülmüştür. Kapı lento ve sövelerinde kesmetaş; duvar örgülerinde düzenli örgü moloztaş kullanılmıştır.

3. Yapıların Değerlendirilmesi

Yanartaş'taki Bizans dönemi yapılarının bugün gözlenebilen özellikleri yukarıda anlatılmıştır. Yapıların değerlendirilmesi için en önemli verileri üç nefli bazilika sunmaktadır.

Üç nefli bazilika planlı kilisede, **2.1.7.** bölümünde anlatıldığı gibi, üç ana inşa evresi ve bu evreler arasında çeşitli onarım izleri gözlenmektedir. Sayın Ruggieri, bazilika ile ilgili yayınında⁵⁸ kilisenin ilk evresinde apsislerin içten ve dıştan yarım daire formlu olduklarını; ikinci evrede ön apsislerin ilave edildiğini ve doğu cephenin örgüsü kalınlaştırılarak cephenin dıştan düzleştirildiğini önerir. (Levha 2) Ancak yapılan gözlemlerde; doğu cephenin tek bir inşa evresinde örüldüğü, sadece orta apsis pencere alanında tamirat yapıldığı belirlenmiştir. Yazarın diğer evreler için yaptığı önermeler aşağıda tartışılacaktır. Yazarın fresko programları hakkındaki görüşlerine katıldığımızı burada belirtmek isteriz.

Kilisenin birinci evresi; bizim tespitlerimize göre; üç nefli, üç apsisli helenistik bazilikadır. Roma döneminde sivil amaçlar için kullanılan bazilikalar, Hıristiyan dini mimarisinde; özellikle erken dönemde en çok karşılaşılan yapılardır. Doğusundaki apsis ile rahipleri ve halkı ayıran; nef bölüntüleri sayesinde vaftiz olanları ve olmayanları ya da kadın ve erkekleri farklı bölmelerde toplayan ve böylece erken dönem litürjisine uygun olan bazilikal plan, Hıristiyan mimarisinde tercih edilmiştir.⁵⁹

Bazilikal plan şeması, Likya bölgesinde de en yaygın plan şeması olarak karşımıza çıkar. Ancak Yanartaş'taki bazilika, diğer Likya örneklerinden farklı özellikler gösterir.

Bazilikanın doğu duvarı kuzeydoğu köşesinde, apsis yayının hafif eğimi hariç düz gösterilmiştir. Likya bölgesinde, bazilikalarda yaygın olarak doğuda içten ve dıştan yarım daire planlı apsisler tercih edilmiştir. Andriake A, B, C, D, E kiliseleri⁶⁰; Arif C

⁵⁸ V. Ruggieri, "Gli Affreschi Iconoclastici Della Chiesa Di Chimera", Cahiers Archeologiques 44: 33–48 (1996).

⁵⁹ C. Mango, Bizans Mimarisi. (İstanbul: Rekmay Yayıncılık, 2006) s.49–50.

⁶⁰ M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.1–162.

kilisesi, Arneai A ve B kiliseleri⁶¹; Gemiler Ada I, II, III, IV nolu kiliseler⁶²; Lymra Akropol Kilisesi⁶³; Phaselis Akropol Bazilikası⁶⁴ bunlardan bazılarıdır ve tümü 5.-6. yüzyıla tarihlenir. (Levha 3)

Ayrıca Likya bölgesinde, güney Akdeniz ve Mısır'da yaygın olan üç yapraklı yonca planlı apsisler tercih edilmiştir.⁶⁵ 5.-6. yüzyıla tarihlenen Dikmen Kilisesi, Devekuyusu Kilisesi, Karabel Manastır Kilisesi, Alacahisar Kilisesi bunlardan bazılarıdır.⁶⁶ (Levha 4) Bölgede başkent örneklerine benzer şekilde dıştan üç cepheli apsislere sahip kiliseler de görülmektedir. Alakilise, Muskar Kilisesi, Sura kilisesi apsisleri⁶⁷ ve Patara Sur İçi Kilisesi apsisleri bu tiptedir.⁶⁸

Yanartaş'taki bazilikada olduğu gibi üç nefli ve üç apsisli olup, doğu duvarın dıştan düz yapıldığı kiliseler, Likya'da çok az sayıdadır. Plan açısından Likya bölgesinde karşılaşılan en benzer örnek Arif B kilisesidir. Üç nefli, üç apsisli bazilika planındaki kilisenin doğu cephesi düz yapılmıştır.⁶⁹ Yanartaş'taki bazilikada doğu cephenin düz oluşu orta nef apsisinin iki yanında pastoforium hücrelerinin olabileceğini düşündürse de böyle bir düzenlemenin olmasını sağlayacak somut veriler görülmemektedir. Likya bölgesinde doğu cephenin düz bırakılmasıyla benzerlik kurulabilecek örnekler olarak; transeptli bazilika planına sahip 6. yüzyıla tarihlenen Perge A Bazilikası (Doğu duvar düz yapılmıştır ve köşelerde pastoforium hücreleri yer

⁶¹ R.M. Harrison, "An Early Town at Arif in Lycia" *Yayla* 2: 13–17 (1979).

⁶² K. Asano, "Survey of the Byzantine Sites On Lycian Coast Near Fethiye By Osaka Universty, Japan", X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s.7–17 (1993); " Survey of the Byzantine Sites in Gemiler Ada Area", XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, s. 407–419 (1995); "The Excavation of Church III on Gemiler Ada near Fethiye", XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 449–419 (2000).

⁶³ R. Jacobek, "Bizans Piskoposluk Merkezi Limyra", Limyra. Zemuri Taşları. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999).

⁶⁴ J. Schäfer, et.al., Phaselis. (Tübingen, Beih, 1981) s. 122.

⁶⁵ M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.292.

⁶⁶ R.M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies* XIII: 117–151, 1963.

⁶⁷ R.M. Harrison, a.g.e. s.117–151

⁶⁸ M. Kunze, "Bizans Çağı Patarası ve Jeodezi Araştırması" Patara 1992, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 279 301, (1993).

⁶⁹ R.M. Harrison, a.g.e., s. 38–47.

alır)⁷⁰; ve Turan Dağı batı yamaçtaki üç nefli, tek apsisli kilise (6. yüzyıl)⁷¹ gösterilebilir. Ayrıca erken döneme tarihlenen Tlos yakınındaki Darıözü'ndeki kilisenin doğu cephesi, eğime karşı dayanıklılık sağlanması için oldukça kalın ve düz yapılmıştır.⁷²

Karia bölgesinde 5.-6. yüzyıla tarihlenen İasos Kilisesi, üç nefli üç apsislidir.⁷³ Aynı bölgede yer alan ve 6. yüzyıla tarihlenen Knidos Batı Liman E Kilisesi ve Dorik Stoadaki Kilise de üç nefli ve üç apsisli plana sahiptirler.⁷⁴

Karia bölgesinde üç nefli, üç apsisli Karacaören Ada Kilisesinde yan apsisler dıştan düz gösterilmiştir.(6.-7. yüzyıl)⁷⁵ Knidos Batı Liman E Kilisesinin (6.-7. yüzyıl) doğu duvarı düz yapılmıştır.⁷⁶ 6. yüzyıla tarihlenen Arnea C Kilisesi apsisi dıştan hafif eğimli bir duvar şeklindedir ve iki yanında pastoforium hücreleri bulunmaktadır.⁷⁷

Doğu cepheleri düz olan kiliseler, plan özellikleri bakımından Kilikya bölgesi kiliseleriyle paralellik kurularak değerlendirilmişlerdir.

Kilise mimarisinde doğu cephenin düz bırakılması, Kilikya bölgesi özelliği olarak değerlendirilmektedir. Kudüs'teki Eleona Kilisesi içte yarım daire apsisin düz bir duvar içine yerleştirilmesinin en erken örneğidir.(4. yüzyıl) Suriye'de bu düzenleme giderek yaygınlaşmıştır.⁷⁸ Doğu duvar düz örülebildiği gibi cepheyi dışardan kapatan

⁷⁰ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*.(Hong Kong: Penguin,1986). s. 107.

⁷¹ R.M. Harrison, a.g.e., s. 27-30.

⁷² N. Çevik ve B.Varkıvaç, "Tlos ve Çevresi 1998 Yüzyel Araştırmaları: Darıözü Yerleşimi", XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 329-344, (2000).

⁷³ V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (528-867): It's History and Structural Elements*. (Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1991) s. 236.

⁷⁴ F. Özgümüş, "Knidos'taki Bizans Eserleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11, 2-18, (1992)

⁷⁵ K.Asano, "Survey of the Byzantine Sites On Lycian Coast Near Fethiye By Osaka Universty,Japan", X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 7-17, (1993).

⁷⁶ F. Özgümüş, "Knidos'taki Bizans Eserleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11: 2-18 (1992).

⁷⁷ P. Grossman ve H.G. Severin, "Forschungen Im Südöstlichen Lykien", *Türk Arkeoloji Dergisi* 25, Cilt 2, s. 101-113 (1981).

⁷⁸ C. Mango, *Bizans Mimarisi*. (İstanbul, Rekmay yayıncılık, 2006) s. 64.

bir çevre duvarı uygulaması da yapılmıştır.⁷⁹ 5.-6. yüzyıl içinde değerlendirilen Kilikya bölgesi kiliselerinden Ura Kent Kilisesi⁸⁰, Tampureli C Kilisesi⁸¹, Demirciören Kuzey Kilise,⁸² Yanartaş'taki bazilikayla benzerlik kurulabilecek örneklerdir.

Üç nefli bazilikanın ilk evresi için 2.1.7. bölümde payelerle taşınan ahşap bir çatıya sahip Helenistik bazilika önermesi getirilmiştir. Bölgede restitüsyon önerisi getirilen kiliseler Andiriake C ve D kiliseleri⁸³; Gemiler Ada III. nolu kilise⁸⁴; Küçük Tavşan Adası kilisesi⁸⁵ ve Neapolis Bazilikasıdır.⁸⁶ Yanartaş bazilikasının da; bu örneklerdeki gibi; yan nefler üzerinde tek pahlı, orta nef üzerinde ise çift pahlı kırma çatı ile örtüldüğünü düşünülmektedir.

Bazilikada yüzey buluntusu olarak naos içerisinde bir sütun başlığı tespit edilmiştir. Bölgedeki erken dönem bazilikalarda taşıyıcı sistemde genellikle paye kullanılmıştır.⁸⁷ Başlığa ait sütun başlığının kilisede nerede kullanılmış olabileceğine dair bilgimiz bulunmamaktadır.

Tarihlendirme önerisi için sütun başlığı; plastik özellikleriyle; mimari verilerin yönlendirdiği 6. yüzyıl tarihini desteklemektedir. Olympos kentinde 6. yüzyıla tarihlenen Mozaikli Yapı'da bulunan bir örnek aynı özellikleri taşımaktadır.⁸⁸ Üstte

⁷⁹ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*.(Hong Kong: Penguin,1986). s. 137–155; C. Mango, *Bizans Mimarisini*. (İstanbul, Rekmay yayıncılık, 2006) s. 43; H. Stephen, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and İsauria*, (Aldershot :Ashgate-Variorum Publishing Limited, 1996)s. 11-37

⁸⁰ H. Stephen, a.g.e. s. 250–251.

⁸¹ H. Stephen, a.g.e. s. 248–249.

⁸² H. Stephen, a.g.e. s. 144–147.

⁸³ M. Tekinalp, *Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da* (MS. 4.-14. yy) Andiriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s. 125–133, 146.

⁸⁴ K. Asano, “The Excavation of Church III on Gemiler Ada near Fethiye”, XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 531–540 (2001).

⁸⁵ M. Andaloro, “Küçük Tavşan Adası”, XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.1, s. 183–201 (1998).

⁸⁶ G. Kızılkayak, *Antalya'da Neapolis Bazilikası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD.(2003) s. 17–19.

⁸⁷ M.Tekinalp, “Andiriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları”. V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları. s. 491–515. (2001) s. 502

⁸⁸ E.Parman, “Antalya-Olympos ve Çevresinde (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları”, XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.1, 1vd (2001), s. 106. O.Atvur.“Olympos Antik Kenti (1991–1992 Çalışmaları)”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 88: 13–31 (1999).

profilli abakus, merkezinde abakus çiçeği, kalathosta bir sıra akantus dizisinden oluşan; üst yaprakları köşelerde sona eren dört akanthuslu; akanthuslardan her biri gövdenin dörtte birini kaplayan bu örnekler; yaprak üslubu, bezeme tekniği ve kompozisyon özellikleriyle 6. yüzyıla aittir.⁸⁹

Kilisede sütun başlığıyla beraber bir adet kırık delikli levha parçası yüzey buluntusu olarak ele geçmiştir. Parça doğu cepheye yakın konumda yamaçta bulunmuştur. Akdeniz kıyısında çokça rastlanan, olasılıkla templona ait, bu parçalar bölgenin yerel üslubunu yansıtır ve 6. yüzyıla tarihlenirler.⁹⁰ Benzerlerine Olympos antik kentinde⁹¹; Aperlaie⁹² ve Arykanda⁹³ antik kentlerinde; Demre Aziz Nikolaos kilisesinde⁹⁴ rastlanmaktadır.

Birinci evre kuzey apsis duvarındaki yıkıntı sebebiyle apsis iç yüzeyi görülebilmektedir. Oldukça tahrip olmasına rağmen haleli iki figürden oluşan bir kompozisyonun varlığı anlaşılmaktadır. Figürlerden soldaki kanatlı bir melek tasviridir. Diğer figür meleğe doğru eğilmiş durumdadır ve melek bir elini diğer eğilen figüre uzatmaktadır. Buradaki Melek tasviri ve bölgedeki kiliselerin çoğunun Başmelek Mikail'e adanmış olması sebebiyle kilise Başmelek Mikhael Kilisesi olarak anılmaktadır.⁹⁵ Fresko programı erken dönem özelliği göstermektedir.⁹⁶

Kilisede birinci evreye ait olan doğu cephe duvarında düzenli örgü moloztaş ve derz aralarında kırık tuğla parçaları kullanılmıştır. Köşelerde kesmetaşlar bir sıra yatay,

⁸⁹ S. Doğan, "Alanya Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Araştırmaları:2003", XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 72-73 (2004), resim: 3.

⁹⁰ S. Doğan, "Antalya İli ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Mimari Plastik Eserler", XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.1, (1999), s.32.

⁹¹ E.Parman ve diğerleri. a.g.e., s.129.

⁹² S. Doğan, a.g.e., resim: 4.

⁹³ M. Tekinalp, "Andiriake Kenti Bizans Dönemi Mimari Plastik ve Litürjik Taş Eserleri", III. Uluslar Arası Likya Sempozyumu, c.2, (2005) resim: 1-3.

⁹⁴ S. Alparslan, "Taş ve Mermer Buluntular", Y. Ötüken, 1995 Yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi, XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, c. 2. (1996), resim: 5.

⁹⁵ H. Hellenkemper ve F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini 8, Lykien und Pamphylien*. (Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004) s. 502-505.

⁹⁶ V. Ruggieri, "Gli Affreschi Iconoclastici Della Chiesa Di Chimera", *Cahiers Archeologiques* 44, (1996) s.35-36.

bir sıra dikey yerleştirilmiştir. Bu özellikler bölgede karakteristik özelliklerdir. Erken dönem ve Orta Bizans döneminde Likya bölgesinde yaygın olarak bu duvar örgüsü görülür. Bazilikada, Bizans duvar işçiliğinde kesin tarihlendirme yapmamızı sağlayan gizli hatıl tekniği⁹⁷ izlerinin görülememesi malzeme teknik değerlendirmesini zorlaştırır. Doğu cephe malzeme teknik özellikleriyle hem Olympos kentindeki Erken Bizans duvarlarına⁹⁸ hem Doyran Kisleçukuru Manastırı'nın⁹⁹ Orta Bizans dönemi duvarlarına benzetilebilir. Kuzey apsis duvarında örgü içerisinde devşirme malzeme kullanılmıştır. Devşirme malzeme kullanılması ise erken dönem özelliğidir.

Birinci evre, malzeme teknik değerlendirmesi için apsis düzenlemeleri farklı özellikler gösterir. Birinci evre apsislerinin kemer yayları üç sıra tuğla-bir kabayonu kesmetaş almaşıklığında düzenlenmişlerdir. Apsis yarım kubbeleri ise tamamen tuğla ile örülmüştür. Bölgede apsis yarım kubbelerinin tamamen tuğla ile örüldüğü bir örneğe rastlanmamıştır. Bölge kiliselerinde apsis yarım kubbesi seviyesinde ayakta kalmış yapıların az oluşu karşılaştırma örneği bulunmasını zorlaştırmaktadır. Apsis yarım kubbelerinin tuğla ile örülüşü 5.-6. yüzyıl yapılarının özelliğidir.¹⁰⁰

Doğu cephede güney apsis penceresinin birinci evre düzenlemesi görülebilmektedir. Pencerenin yuvarlak kemeri tuğladır. Erken dönemde pencere açıklıklarında tuğla kullanılmıştır.¹⁰¹ Derzlerin tuğlaya oranı 2/3 oluşu 6. yüzyıl özelliğidir.¹⁰² Ancak bazilikada kullanılan tuğlalarda standart bir ölçü yoktur.

Birinci evre apsis kemerlerinde taş-tuğla almaşık teknik uygulaması görülmektedir. Görülen kısımda üç sıra tuğla-bir sıra taş uygulaması izlenmektedir. Ancak apsis kemerlerinde bu tarz almaşık teknik uygulama bölgede 11.-12. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Demre Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey ve güney ek yapılarında, Kekova Adası Tersane mevkiindeki apsis kalıntısında; Gemiler ada III. Nolu kilisenin

⁹⁷ Y. Ötügen, "Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler", Vakıflar XXI: 395-403 (1990).

⁹⁸ C. Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age", *Dumbarton Oaks Papers* 48: 1-52 (1980), s. 43, fig: 44.

⁹⁹ E. Akyürek, A.Tiryaki ve G.Kızılkayak, "Antalya'nın Doryan ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı", *Arkeoloji ve Sanat* 25, 112: 17-22 (2003), resim:11-12.

¹⁰⁰ C. Mango, *Bizans Mimarisi*. (İstanbul, Rekmay yayıncılık, 2006), s.8.

¹⁰¹ C. Mango, a.g.e., s.8.

¹⁰² C. Mango, a.g.e., s.10.

batı cephesinde ve Olympos'taki sivil yapılarda da benzer kemer düzenlemeleri vardır.¹⁰³

Bu durum; mimari, mimari plastik ve fresko programından elde edilen verilerin ışığında kilisenin birinci evresi için önerilen 6. yüzyıl tarihiyle çelişmektedir. Bununla beraber; aşağıda ayrıntılı olarak tartışılacak olan; ikinci evre verileri birinci evrenin 11.-12. yüzyılda değerlendirilmesini engellemektedir. Bu sebeple kemerlerdeki almaşık teknik uygulaması atlamalı teknik uygulanmış olmalıdır. Bu uygulama 6. yy. içerisinde değerlendirilen Olympos'taki Mozaikli yapı kemerleriyle benzerlik gösterir.

Kilisede tespit edilen ikinci evre, tonozlu bazilikadır. Mevcut izlerden ikinci evrenin de kendi içinde iki döneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Her iki dönemde de örtü sistemi, tonozlu bazilikadır.

İkinci evrede bazilikanın üç nefli, dıştan düz üç apsisli planı korunmuştur. Ancak tonoz örtününün ağırlığına dayanabilecek, kalın duvarlar ve duvar payelerinden oluşan yeni bir taşıyıcı sistem oluşturulmuştur. Bugün görülen naos duvarları bu evreye aittir. Olasılıkla bazilikanın eğimli arazi üzerinde oluşu, tonoz sistemine geçildikten sonra, doğu cephe üzerindeki yükü arttırmıştır. Bu sebeple doğu duvarı güçlendirmek için mevcut apsislerin önüne ikinci birer apsis örülmüştür.

Tonozlu bazilika örneklerine Konya ovasının güneyinde, Karadağ-Karaman yöresinde toplu bir grup olarak rastlanmaktadır.¹⁰⁴ Tonozlu bazilikalarda en yaygın plan tipi üç nefli ve doğuda dışa taşkın apsisli plan şemasıdır. Yapıların çoğu 6.-8. yüzyıla tarihlenmektedirler.¹⁰⁵ Bazilikalarda apsis ortasında bir payeye dayanan çifte pencere vardır. Çok azında üç ayrı pencere mevcuttur. Batı ve yan cephelerde pencere açıklığı azdır. Küçük boyutlu örneklerde neflerin tonoz yükseklikleri aynı, nispeten büyük olanlarda ise orta nef daha yüksektir. Tüm kemerler merkezi içeride olan daire biçimindedir. Destek sisteminde bodur payeler kullanılmıştır. Süsleme görülmez. Tek örnek hariç galeri katı bulunmaz.¹⁰⁶

¹⁰³ M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.125-133, 322.

¹⁰⁴ S. Eyice, Karadağ ve Karaman Çevresinde İncelemeler. (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971).

¹⁰⁵ S. Eyice, a.g.e., s. 142. yazar yapılar için en erken 5. yüzyıl en geç 9. yüzyıl tarihlerini önermektedir.

¹⁰⁶ S. Eyice, a.g.e., s.146.

Yanartaş'taki bazilika, Karadağ-Karaman kiliselerine doğu cephe düzenlemesi hariç benzemektedir. Karaman bölgesi dışında Latmos İkizada Bazilikası, üç nefin üstü de tonozla örtülü olan bir örnektir.¹⁰⁷ Yanartaş'a en yakın örnek ise tek nefli, Perge Bulvar Bazilikasıdır.¹⁰⁸ Yanartaş ile benzerlik kurulabilecek en iyi örnek Karia bölgesindeki Küçük Tavşan Adası Bazilikasıdır. Yapı üç nefli, üç apsisli tonozlu bazilikadır. Naostaki freskolar, yapının 6.-12. yüzyıl arasında sürekli kullanıldığını göstermektedir. İkonoklast özellikler gösteren bitkisel ve geometrik freskolar, ana nef kemer alınlığında görülmektedir.¹⁰⁹

Karadağ-Karaman kiliseleri için son tarih olarak önerilen 9. yüzyıl, Yanartaş bazilikası için de geçerlidir. Tonozlu bazilikanın ikinci dönemine ait naos duvarları üzerindeki, ikonoklast karakterler gösteren freskolar; terminus post quem olarak 9. yüzyılın ilk yarısına aittirler. Bu sebeple tonozlu bazilika inşası 7. ile 9. yüzyıl arasında yapılmış olmalıdır.

Naosun tüm duvarlarında geometrik ve bitkisel motifli freskolar görülmektedir. Freskoların en yakın benzerleri, Antalya Obaköy Aksaray'daki şapelde görülmektedir ve ikonoklast döneme tarihlenmektedir.¹¹⁰ Mut yakınlarındaki Al Oda Kaya Kilisesi'nde¹¹¹ ve Kapadokya bölgesinde ikonoklast döneme tarihlenen Cemil Hagios Stephanos Kilisesinde¹¹²; Güllüdere 5 Nolu Şapel'de¹¹³ benzer kompozisyonlar görülmektedir. Tüm kiliselerdeki freskolar ikonoklast döneme tarihlenmektedir.

¹⁰⁷ S. Eyice, a.g.e., s.153.

¹⁰⁸ S. Eyice, a.g.e. s.,152-153.

¹⁰⁹ M. Andaloro, a.g.e.; V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (528–867): It's History and Structural Elements*. (Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1991), s.250.

¹¹⁰ S. Doğan, "Alanya ve Çevresinde Bizans Dönemi Araştırmaları 2005", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 4, 65–70, (2006).

¹¹¹ M. Gough, "A Church of the Iconoclast (?) Period in Byzantine Isauria", *Anatolian Studies* VII: 153–161, (1957).

¹¹² A.W. Epstein, "The İkonoclast Churches of Cappadocia", *Iconoclasm, Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*. Birmingham: Birmingham University, Centre for Byzantine Studies, March. s. 103–113 (1975).

¹¹³ G. Köroğlu, *Bizans Sanatında İkonaklazma Dönemi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi A.B.D., 1994).

Bazilikada tespit edilen üçüncü evre olarak; kilisenin doğu duvarından başlayarak güney ve batı cepheyi içine alarak, kuzeyde naosla birleşen çevre duvarı ile güney apsis önündeki mazgal açıklık görülmektedir.

Bu evrede çevre duvarında yer alan kapılar, basık kemerli olarak düzenlenmiştir. Kuzeydeki kapı tamamen tuğla bir çerçeve içerisinde. Güney karnın basık kemeri, tuğla ile örülmüş; söveleri taş-tuğla almaşıklıkta yapılmıştır. Güney nefteki mazgal açıklıkta tuğla kullanılarak, sivri kemerli niş şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Bu özellikler Selçuklu dönemi yapılarında karşımıza çıkar.¹¹⁴ Bu şekilde uygulamalar Antalya çevresinde görülmektedir.¹¹⁵ Doyran'daki Kisleçukuru Manastır duvarlarında sivri kemerli açıklıklar vardır ve bu düzenleme, Selçuklu av köşkü kullanımıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁶

Mekan 1'in kuzey duvarı üzerinde saptanan gemi grafitisi de Alanya kalesi duvarlarında gözlenen Selçuklu grafitilerine benzemektedir.¹¹⁷

Ek yapı içerisinde Mekan 1 olarak adlandırılan kare planlı mekanın duvarlarında, yatay ve dikey derzlerde kırık pişmiş malzeme yoğun olarak kullanılmıştır. Bizans mimarisinde 10. yüzyıldan itibaren bu tipte duvarlar görülür.¹¹⁸ Ancak bu uygulama, Lascaris dönemi duvarlarına da benzemektedir.¹¹⁹ Aynı uygulamanın 12. yüzyılda Türk'ler tarafından yapıldığı da bilinmektedir ve bu tip duvarlar için Bizans'ın belli bir karakteristiği saptanamaz.¹²⁰

Ek yapı kompleksinde Mekan 2'nin pencereleri yuvarlak kemerlidir. Kemerler taş kullanılarak örülmüştür. Kemerler pencerelerden 0.05 m. geniştir. Pencereleri bu şekilde düzenlenmiş ve duvar örgüleri benzer kiliseler Likya bölgesinde erken döneme

¹¹⁴ Ö. Bakırer, Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla kullanımı I. (Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981).

¹¹⁵ S. Redford, "SelPavilions and Enclosures in and around Antalya", XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı., s. 453-467 (1997).

¹¹⁶ E. Akyürek, A.Tiryaki ve G.Kızılkayak. a.g.e. s. 20

¹¹⁷ T. Karasu, Alanya Gemileri. (Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2000).

¹¹⁸ S. Doğan, "Likya'da Bizans Dönemi Araştırmaları:2002", XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 189-202, (2003), s.192, resim: 11.

¹¹⁹ C. Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age", *Dumbarton Oaks Papers* 48: 1-52 (1980), s. 17, fig: 33.

¹²⁰ C. Foss, a.g.e. s. 17

tarihlenirler.¹²¹ Kemerler daha sonra örülerek kapatılmışlardır. Olasılıkla Arap akınları sırasında Yanartaş'ta da güvenlik sorunları yaşanmıştır.

Tarihsel verilere bakıldığında Likya bölgesinin Arap akınlarından çok etkilendiği görülmektedir. 9. yüzyıl ve sonrasında Likya bölgesinde yapı faaliyetleri neredeyse durmuştur.¹²² 1148 yılındaki II. Haçlı Seferi sonrasında Antalya'nın batısında, Bizans hakimiyeti tekrar kurulmuştur.¹²³ Özellikle Komnenoslar dönemi bölge için göreceli bir refah ve istikrar dönemi olmuştur.¹²⁴ Ancak bu dönemde bölgedeki yapı faaliyetleri, Demre çevresi ve Ksanthos Vadisinde yaygındır¹²⁵. 11. yüzyılda Ege sahillerinin Türk'lerin kontrolünde olduğu, 1158'de Phaselis'in alındığı düşünülürse; bu dönemde Bizans için Yanartaş'ta yapı faaliyeti gerçekleştirilmesi zor bir olasılıktır.

Şapel, tek nefli ve tek apsislidir. Likya bölgesinde özellikle dağlık kesimlerde bu tip yapılara sıklıkla rastlanır. Kent içlerinde genellikle büyük bir bazilikanın ek yapısı olarak değerlendirilir. Bu yapılar için mimari verilerle tarihlendirme yapmak oldukça güçtür.

Andriake kiliselerinin ek mekanları olarak değerlendirilen benzer örnekler için 9. yüzyıl önerilmektedir.¹²⁶ Lymra Piskoposluk Kilisesi'nin tek nefli şapeli de 8.-9. yüzyıl içinde değerlendirilir.¹²⁷ Hepsinin tonoz örtülü olduğu kabul edilmektedir.¹²⁸ Yanartaş'taki şapelde de; nef içindeki yüksek moloz olasılıkla tonoz örtüden kaynaklanmaktadır.

¹²¹ M. Tekinalp, "Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları". V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları. s. 491-515. (2001) s. 499.

¹²² M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.55.

¹²³ I. Demirkent, a.g.e., s.658-659.

¹²⁴ E. Akyürek, A.Tiryaki ve G.Kızılkayak. a.g.e. s.14.

¹²⁵ M. Tekinalp, Geç Antik Dönem ve Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.55.

¹²⁶ M. Tekinalp, "Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları". V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları. s. 491-515. (2001).

¹²⁷ R. Jakobek, "Bizans Piskoposluk Merkezi Lymra"J. Borchhardt, Lymra Zemuri Taşları. Çeviren: (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1999) s. 111-115.

¹²⁸ R.M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", Anatolian Studies XIII: 117-151, (1963), s. 149.

Alandaki tüm yapılar birlikte değerlendirildiğinde yapılar küçük bir manastır kompleksi oluşturmaktadır. Antik dönemde Hephaistos kültüne bağlı olarak, alanda bir Hephaistion yapılmıştır. Bir tapınak olduğu tartışmalı olsa da bölgenin en önemli inanç merkezlerinden biri olduğu kesindir. Bu durum Bizans döneminde de değişmemiştir. Antik tapınağın temelleri üstüne (ya da açık hava kült merkezinin bulunduğu alana?) Bizans döneminde kilise inşa edilmiş ve inanç sistemi değişerek devam etmiştir.

Alanda Roma döneminden kalma bir hamam ve çeşmenin olması alanın önemli bir kült merkezi olduğunu gösterir. Likya yolu üzerindeki konumu da bu durumu kolaylaştırmıştır.

Bizans döneminde de kilisenin; Roma döneminden kalan fiziki avantajları sebebiyle, Olympos Piskoposluğuna bağlı önemli bir merkez olduğu düşünülebilir. Likya bölgesindeki kiliseler içerisinde orta büyüklükte sayılabilecek kilisenin ikinci evresinin, maliyeti bir inşa olmasına rağmen tonozlu bazilika tipinde yapılması bu durumu destekler.

SONUÇ

Yanartaş, doğu Likya kentlerinden Olympos Antik Kenti teritoryasında; kentin yaklaşık 5 km. kuzeyinde yer alır. Bu alanda bulunan Bizans dönemi yapıları, üç nefli bazilika ve ek yapısı ile tek nefli şapeldir. Alanda Bizans dönemi yapılarının dışında; Roma dönemine ait hamam, çeşme ve heykel kaideleri bulunmaktadır.

Bazilikanın ilk evresi üç nefli üç apsislidir. Doğu duvar dıştan düz yapılmıştır. Likya bölgesinde az sayıda örnekte karşımıza çıkan bu uygulama Kilikya bölgesi özelliği karşımıza çıkar. Bu evreye ait kuzey nef apsisi yarım kubbesinde iki figürden oluşan bir fresko programı görülmektedir. Tespit edilen birinci evre mimari özellikleri ve resim programı verileriyle 6. yüzyıl özellikleri yansıtmaktadır.

Bazilikadaki ikinci evre tonozlu bazilikadır. Evre kendi içinde iki dönemlidir. İlk aşamada ağırlığını taşıyabilmek için taşıyıcı sistem olarak kalın duvarlar yapılmış ve tonoz örtüye geçilmiş; ikinci aşamada ise mevcut apsislerin önüne bugün görülen apsisler yapılmıştır. Bu durum olasılıkla yapının doğusundaki eğimden kaynaklanan kaymaya karşı statik çözüm olarak yapılmıştır. İkinci evrenin ikinci dönemine ait apsislerde ve naos duvarlarında ikonoklast özellikler gösteren freskolar görülmektedir.

Tonozlu bazilika örneklerine Konya ovasının güneyinde, Karadağ-Karaman yöresinde toplu bir grup olarak rastlanmaktadır. Yapıların çoğu 6.-8. yüzyıl arasına tarihlenmektedirler. Tonozlu bazilikanın ikinci dönemine ait naos duvarları üzerindeki, ikonoklast karakterler gösteren freskolar; terminus post quem olarak 9. yüzyılın ilk yarısına aittirler. Bu sebeple tonozlu bazilika inşası 7. ile 9. yüzyıl arasında yapılmış olmalıdır.

Üçüncü evrede, kilise güney ve batı yönde bir çevre duvarıyla çevrelenmiştir. Güney nef apsisi örülerek apsis özelliği kaldırılmış ve mazgal pencerele açıklığa dönüştürülmüştür. Bu evrede mimari düzenlemelerde Selçuklu özelliği gösteren uygulamalar görülmektedir. Güney nef apsisindeki düzenlemede sivri kemer, çevre duvarı kapılarında basık kemer kullanılmıştır. Buna benzer uygulamalar Antalya ilindeki Selçuklu dönemi av köşklerinde görülmektedir.

Üç nefli bazilikanın kuzey doğu köşesindeki ek yapı kompleksi duvar örgüsü ve

pencere düzenlemeleriyle erken dönem özellikleri göstermektedir. Mekan 2 olarak isimlendirilen sarnıcın kuzey duvarında sıva üzerine kazınmış gemi grafitisi bulunmaktadır. Grafiti Alanya kalesi örneklerine benzemektedir.

Tek nefli şapel Roma dönemi hamam yapısından dönüştürülmüştür. Naostaki yüksek moloz tabakası şapelin tonoz örtülü olduğunu göstermektedir. Şapelde tarihlendirme önerisi için kullanılacak mimari veriler sınırlıdır. Bölgedeki benzer örnekler 8.-9. yüzyıla tarihlenmiştir.

Alandaki tüm yapılar birlikte değerlendirildiğinde yapılar küçük bir manastır kompleksi oluşturmaktadır. Antik dönemde Hephaistos kültüne bağlı olarak, alanda bir Hephaistion yapılmıştır. Bir tapınak olduğu tartışmalı olsa da bölgenin en önemli inanç merkezlerinden biri olduğu kesindir. Alanda Roma döneminden kalma bir hamam ve çeşmenin olması alanın önemli bir kült merkezi olduğunu gösterir. Likya yolu üzerindeki konumu da bu durumu kolaylaştırmıştır. Bu durum Bizans döneminde de değişmemiştir. Bizans döneminde Antik dönemin kült merkezinin bulunduğu alana kilise inşa edilmiş ve inanç sistemi değişerek devam etmiştir.

Bizans döneminde de kilisenin; Roma döneminden kalan fiziki avantajları sebebiyle, Olympos Piskoposluğuna bağlı önemli bir merkez olduğu düşünülebilir. Likya bölgesindeki kiliseler içerisinde orta büyüklükte sayılabilecek kilisenin ikinci evresinin, maliyeti bir inşa olmasına rağmen tonozlu bazilika tipinde yapılması bu durumu desteklemektedir.

HARİTALAR

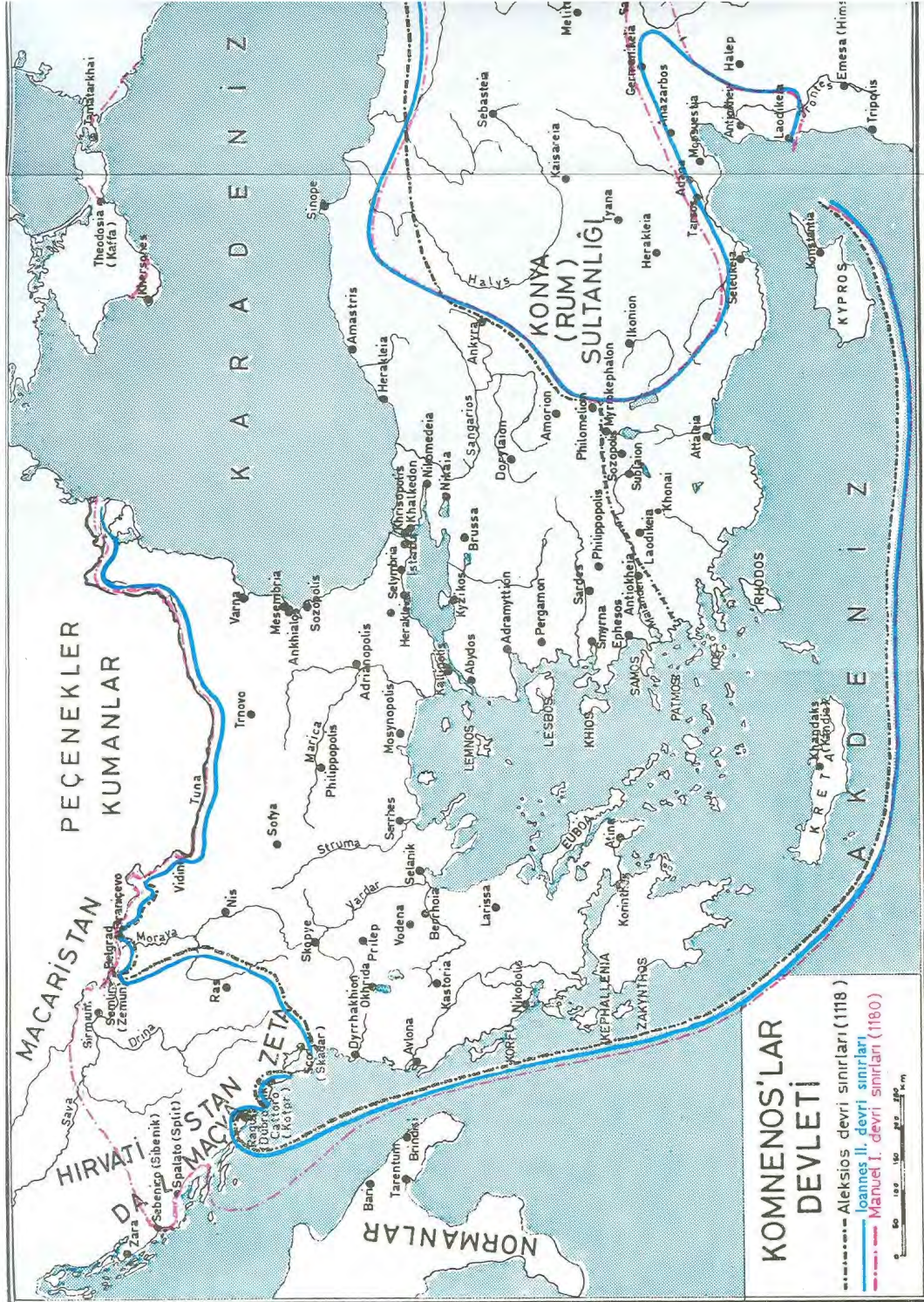
Harita 1. Likya Bölgesi

Kaynak: E.Parman ve G.K.Öztaşkın, et. al. Lykia'da Bir Korsan Kenti Olympos. İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Harita 2. Doğu Likya Bölgesi

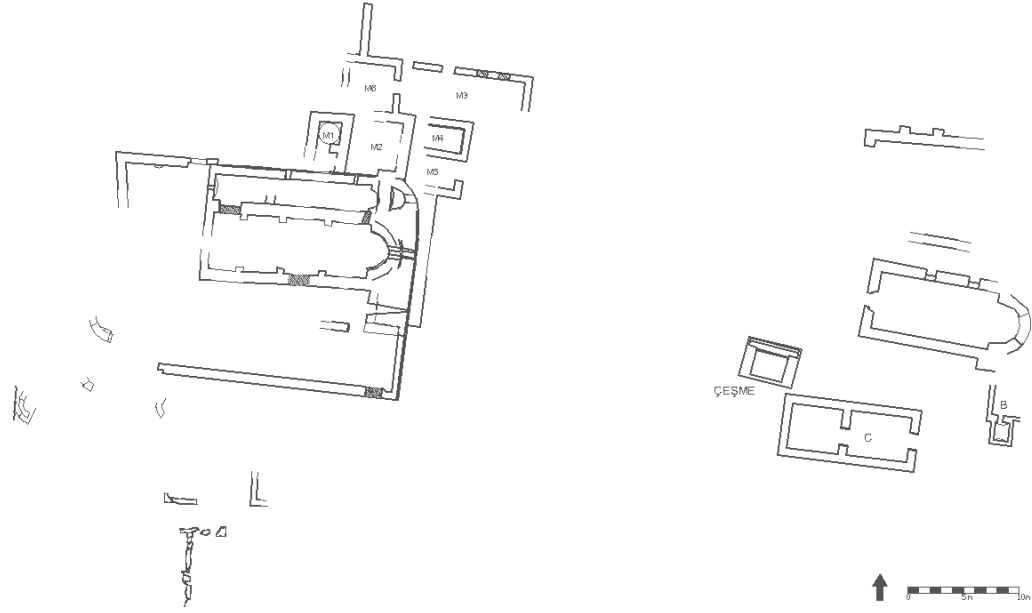
Kaynak: E.Parman ve G.K.Öztaşkın, et. al. Lykia'da Bir Korsan Kenti Olympos.
İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Harita 4. On ikinci yüzyılda Bizans İmparatorluğu

Kaynak: G.Ostrogorsky. Bizans Devleti Tarihi. Çeviren: F.İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, harita 4.

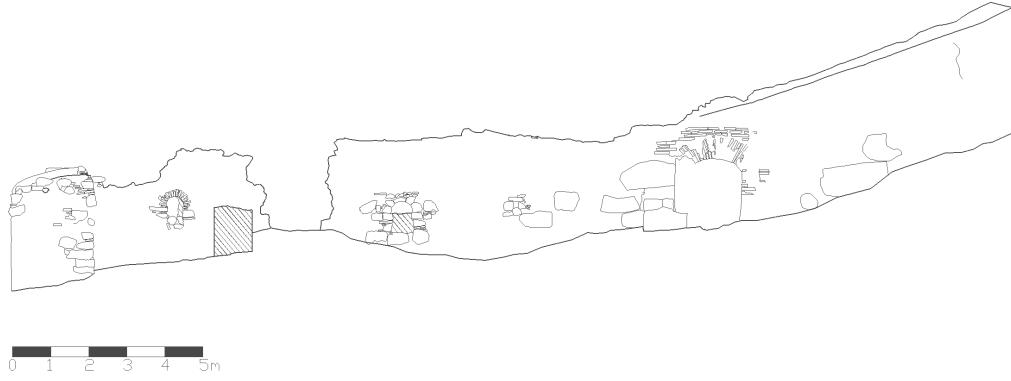
ÇİZİMLER

Çizim 1. Yanartaş plan

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

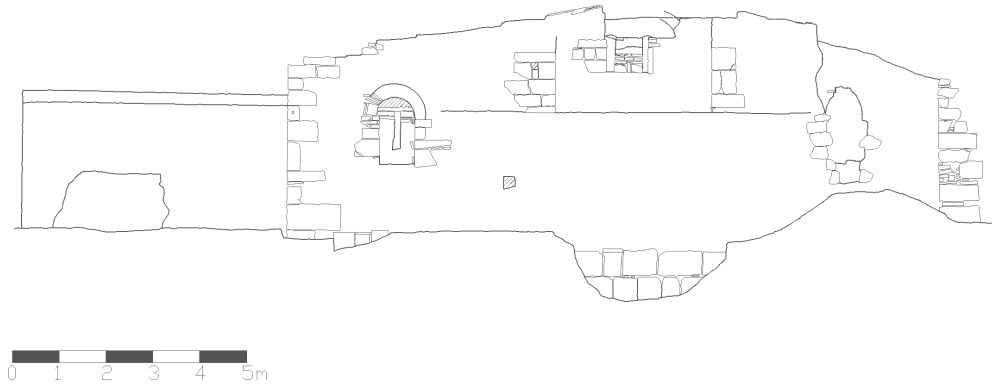
Çizim: G.K. Öztaşkın

Çizim 2. Bazilika kuzey cephe

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

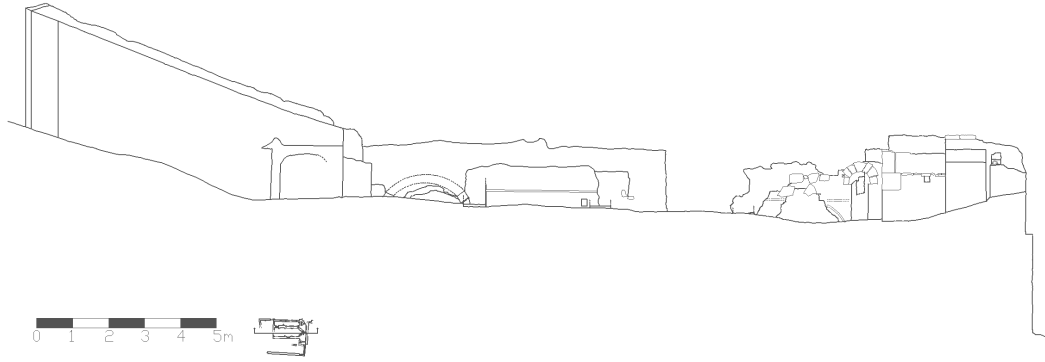
Çizim: G.K. Öztaşkın

Çizim 3. Bazilika doğu cephe

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

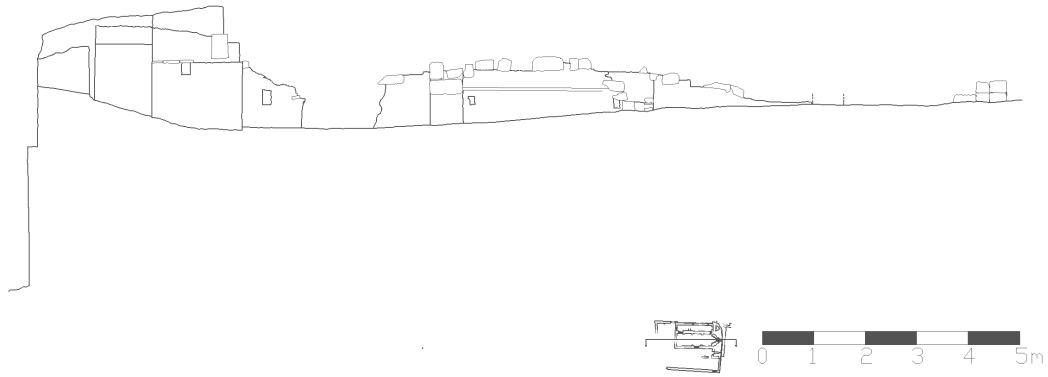
Çizim: G.K. Öztaşkın

Çizim 4. Bazilika boyuna kesit

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

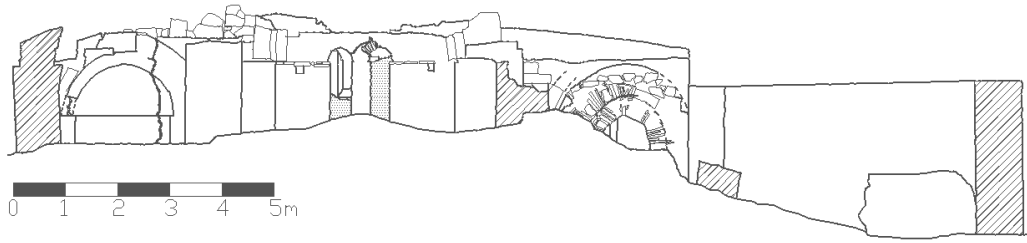
Çizim: G.K. Öztaşkın

Çizim 5. Bazilika boyuna kesit

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

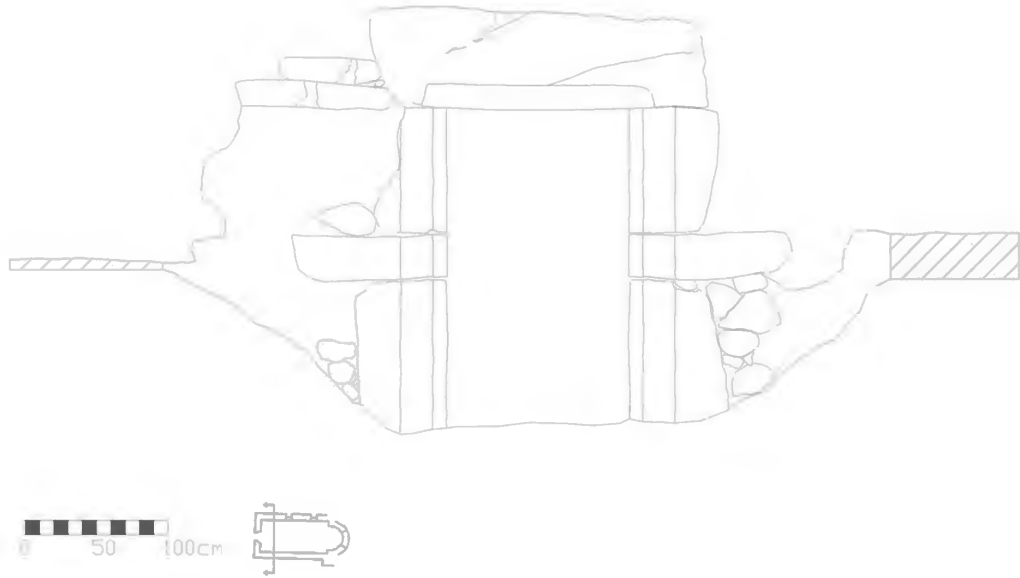
Çizim: G.K. Öztaşkın

Çizim 6. Bazilika enine kesit

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

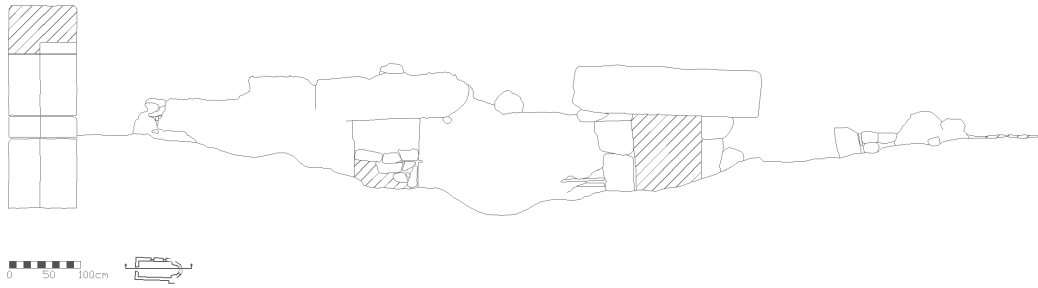
Çizim: G.K. Öztaşkın

Çizim 7. Şapel enine kesit

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

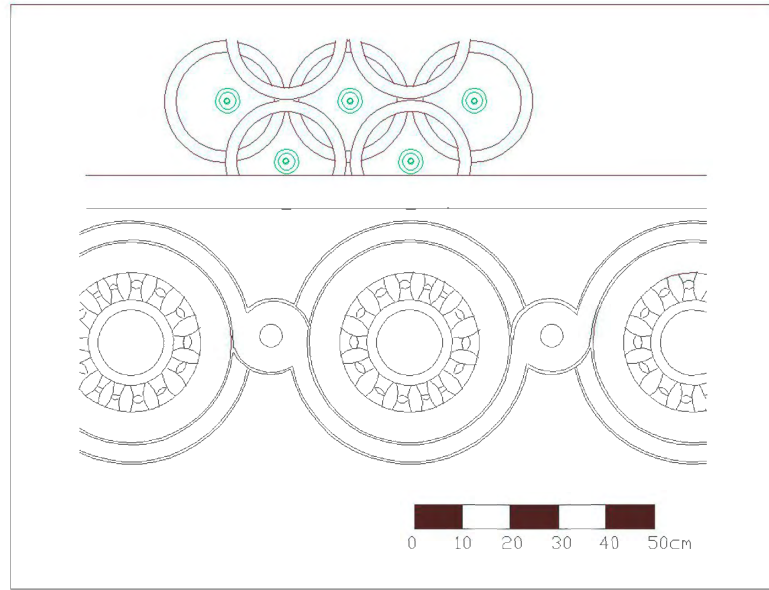
Çizim: G.K. Öztaşkın

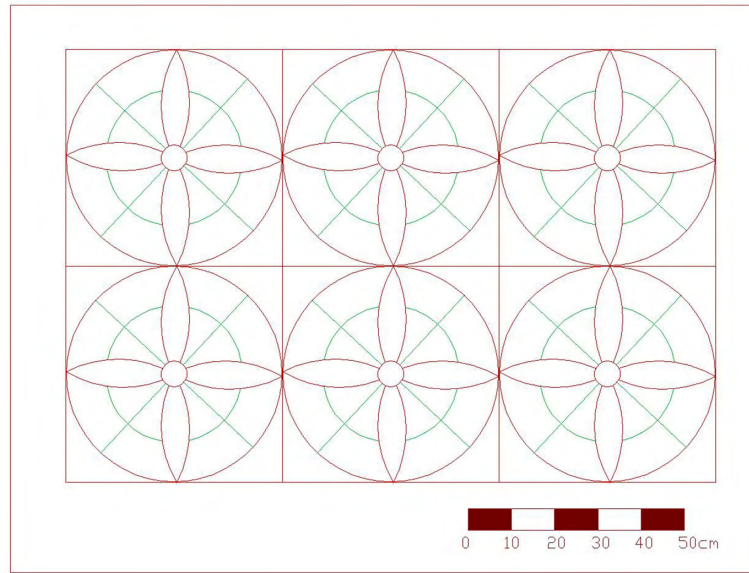
Çizim 8. Şapel boyuna kesit

Rölöve: G.K. Öztaşkın-Y.Mergen-S.Evcim

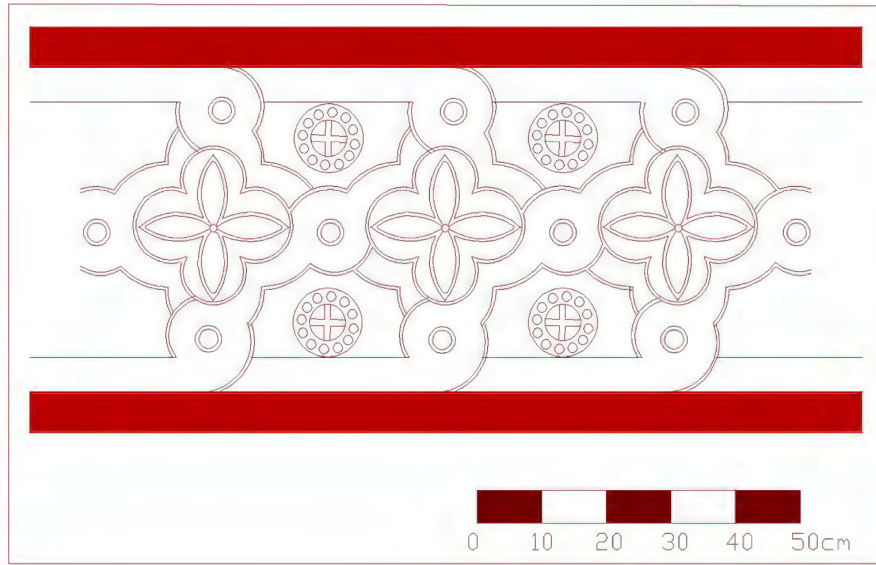
Çizim: G.K. Öztaşkın

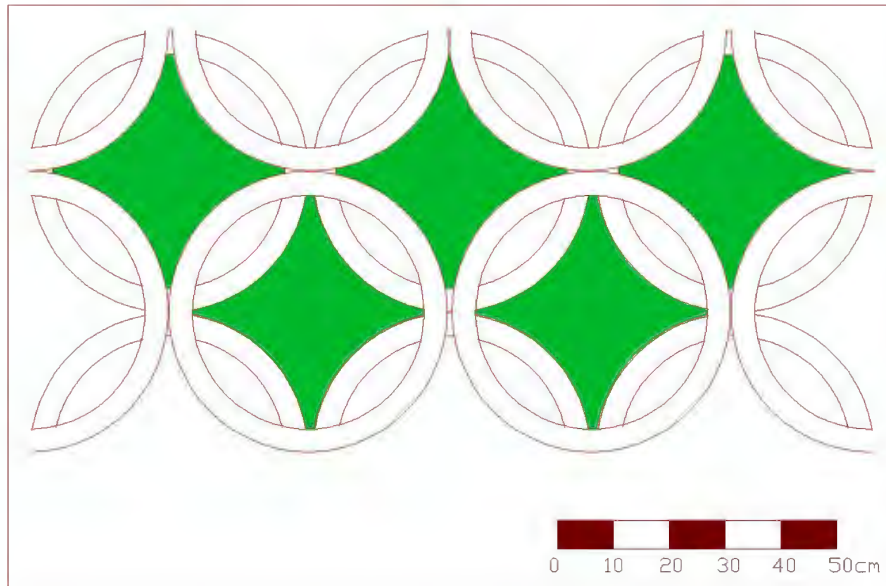
Çizim 9. Orta nef kuzey duvar freskoları

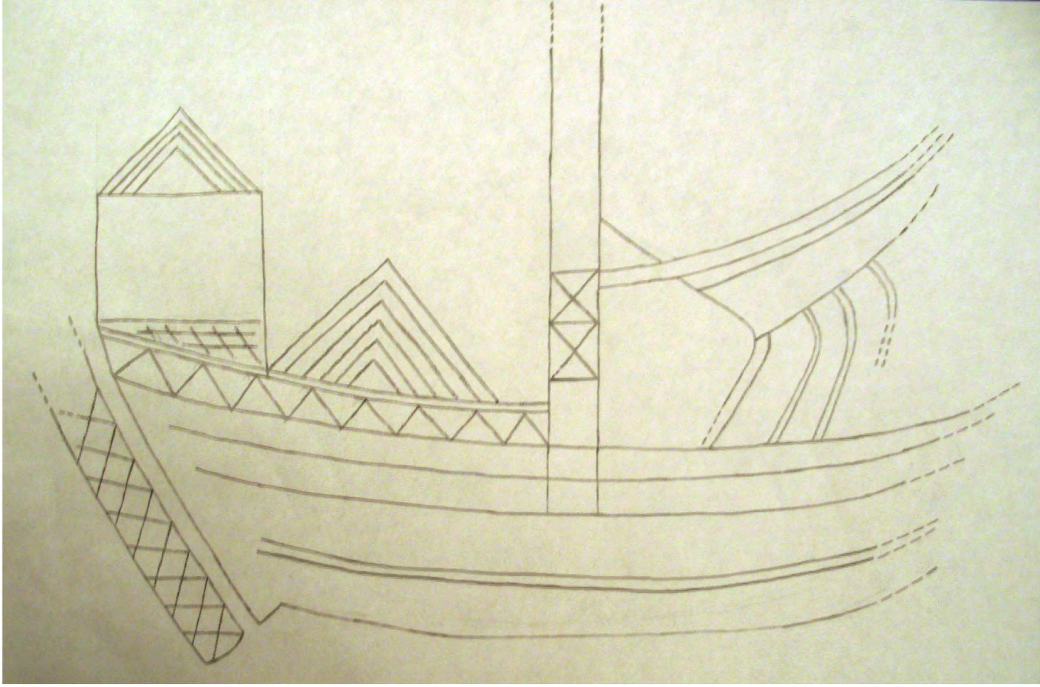
Çizim 10. Kuzey nef güney duvar freskoları

Çizim 11. Orta nef apsisi üst bölüm freskoları

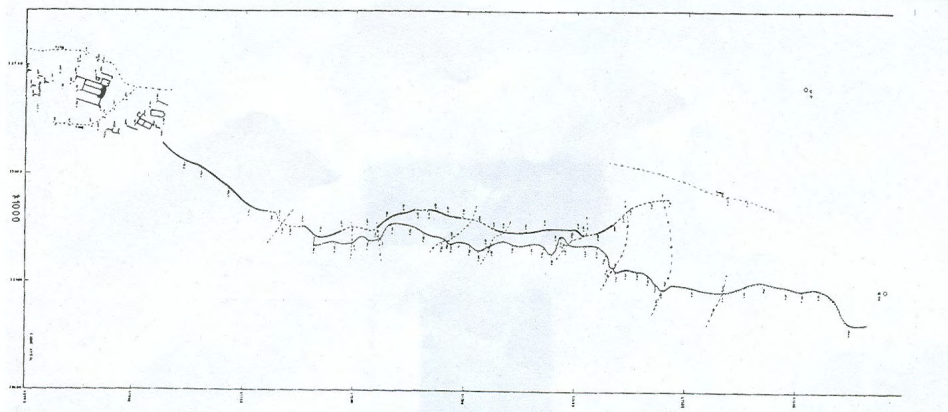
Çizim 12. Orta nef apsisi alt bölüm freskoları

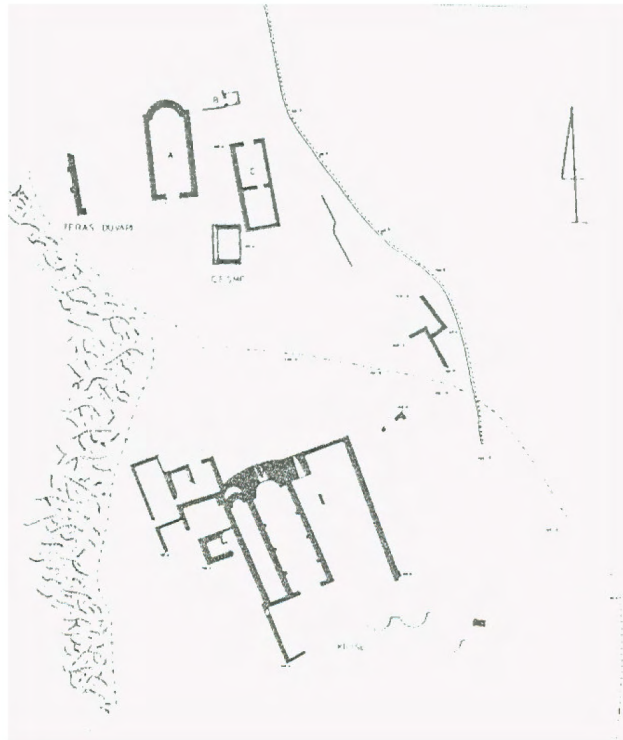
Çizim 13. Mekan 1, gemi grafitisi

Çizen: G.K.Öztaşkın

LEVHALAR

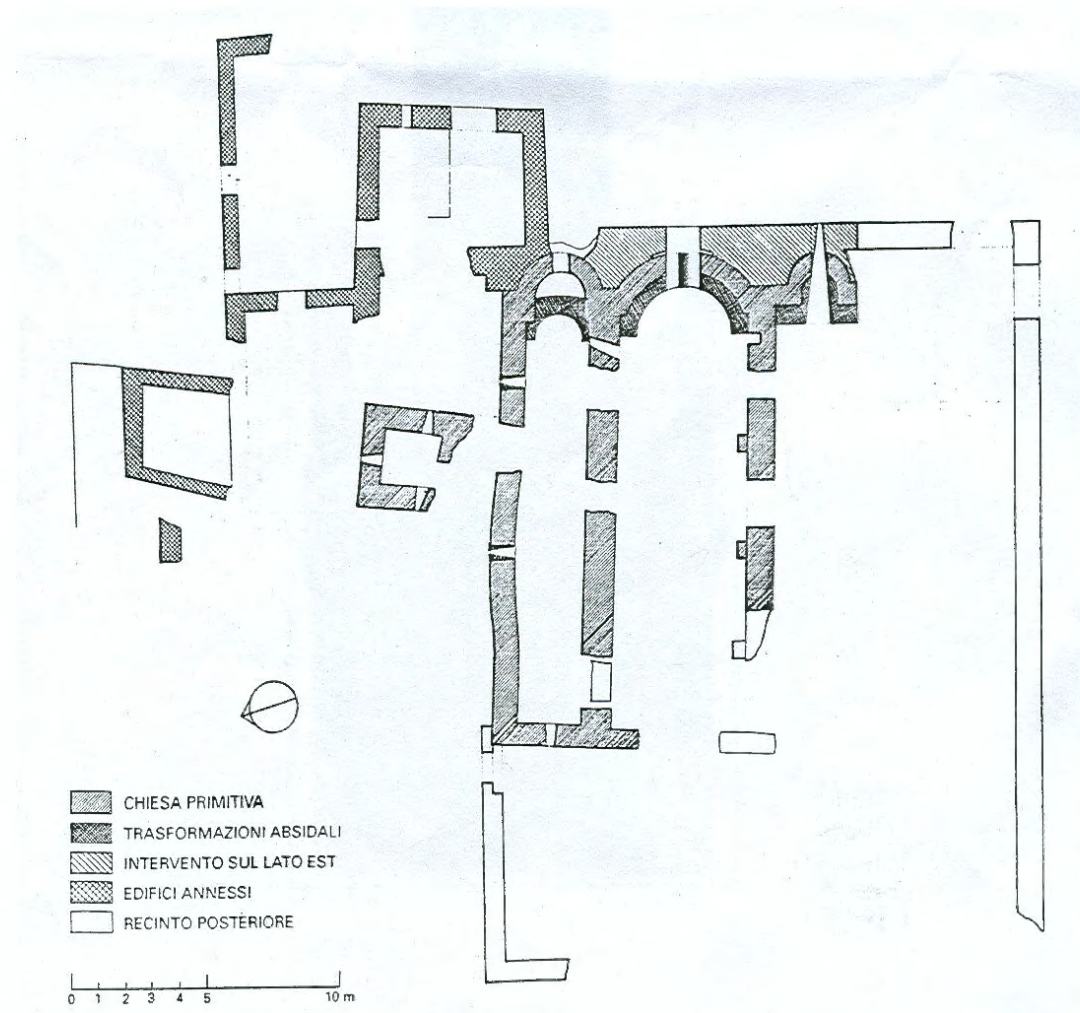
LEVHA 1**Levha 1a. Yanartaş'a sahiliden ulaşan yol (S. Aydal)**

Kaynak: O. Atvur, "Olympos Antik Kenti(1991-1192 Çalışmaları)", Arkeoloji ve Sanat 88, İstanbul, (1999). s. 17

Levha 1b. Yanartaş Plan

Kaynak: O. Atvur, "Olympos Antik Kenti(1991-1192 Çalışmaları)", Arkeoloji ve Sanat 88, İstanbul, (1999). s. 17

LEVHA 2

Levha 2. Yanartaş, Üç Nefli Bazilika Planı

Kaynak: V. Ruggieri, "Gli Affreschi Iconoclastici Della Chiesa Di Chimera", *Cariers Archeologiques* 44: 33–48, (1996). s. 33

LEVHA 3

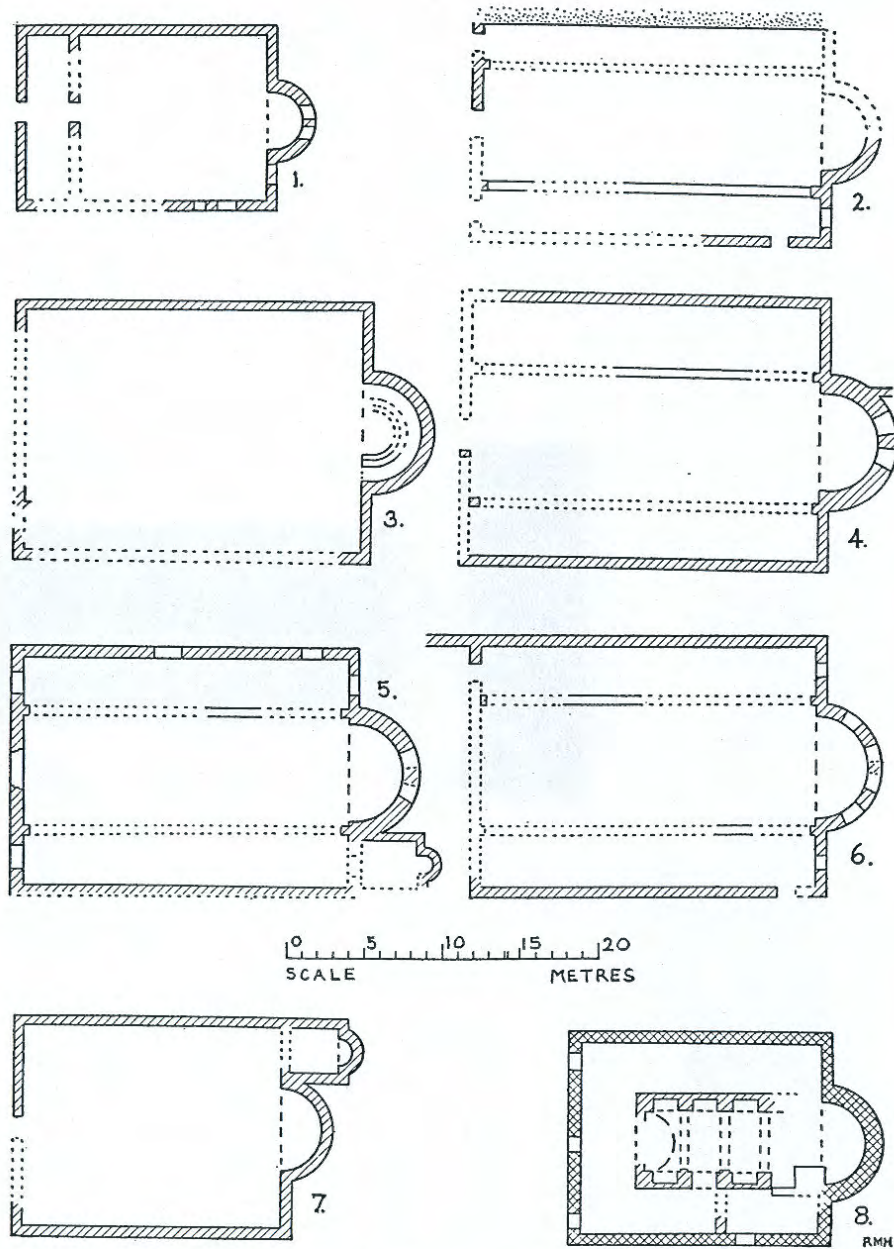
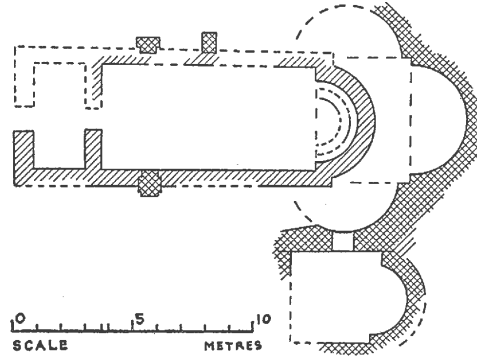

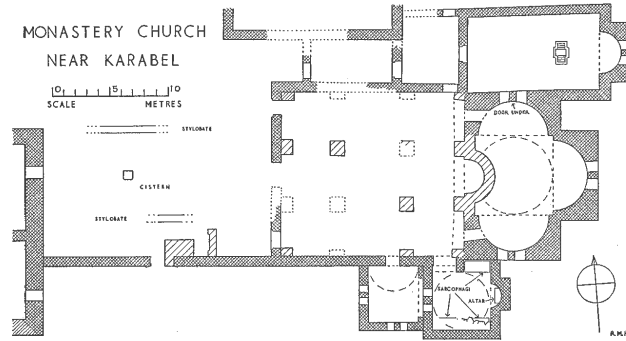
FIG. 17. Plans of (i) Arneai A (No. 18), (ii) Arneai B (No. 19), (iii) Andriake A (No. 29), (iv) Andriake B (No. 30), (v) Andriake C (No. 31), (vi) Andriake D (No. 32), (vii) Andriake E (No. 33), (viii) Gürses (No. 28).

Levha 3. Üç nefli, tek apsisi Likya kiliseleri örnekleri

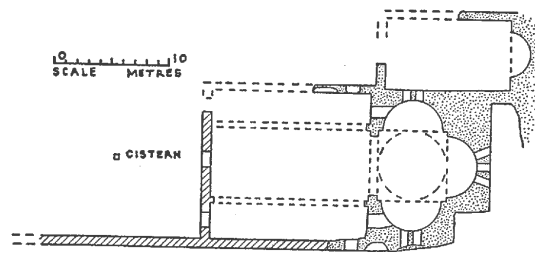
Kaynak: "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies* XIII: 117-151, (1963). s. 141

LEVHA 4**Levha 4a. Dikmen Kilisesi**

Kaynak: M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", Anatolian Studies XIII: 117-151, (1963). s. 130

Levha 4b. Karabel Manastır Kilisesi

Kaynak: M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", Anatolian Studies XIII: 117-151,(1963). s. 133

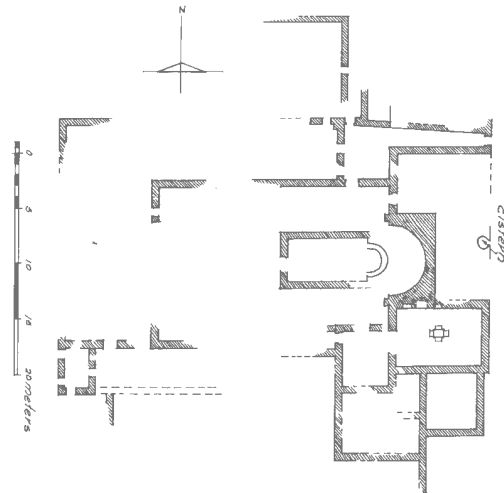
Levha 4c. Alacahisar Kilisesi

Kaynak: M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", Anatolian Studies XIII: 117-151,(1963). s. 137

LEVHA 5**Levha 5a. Arif B Kilisesi (planda M işaretli)**

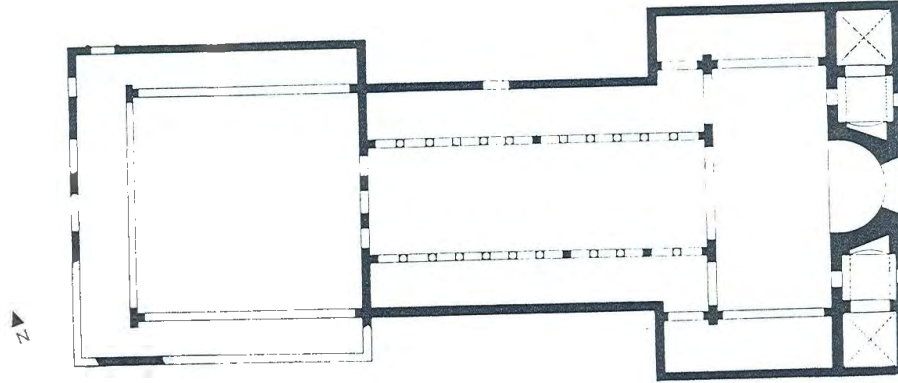
Kaynak: M. Harrison, Mountain and Plain, (Michigan: University of Michigan, 2001) s.

40

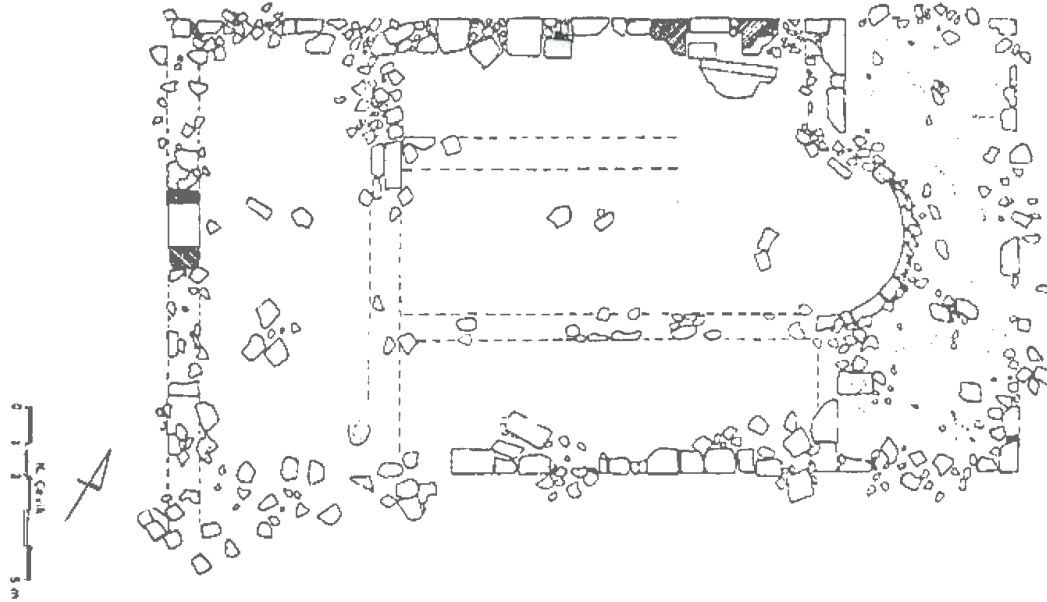
Levha 5b. Turan Dağ Kilisesi

Kaynak: M. Harrison, Mountain and Plain, (Michigan: University of Michigan, 2001) s.

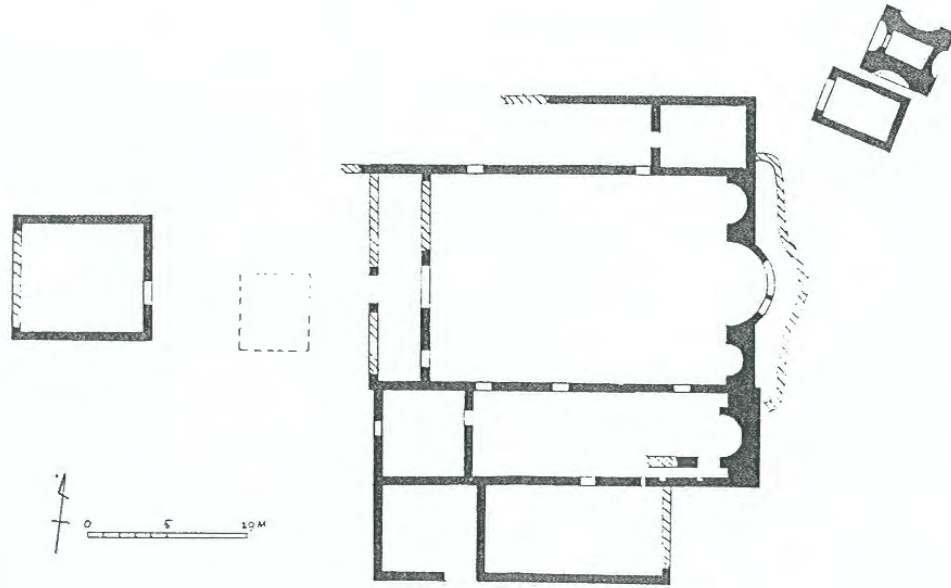
29

LEVHA 6**Levha 6a.Perge A Bazilikası**

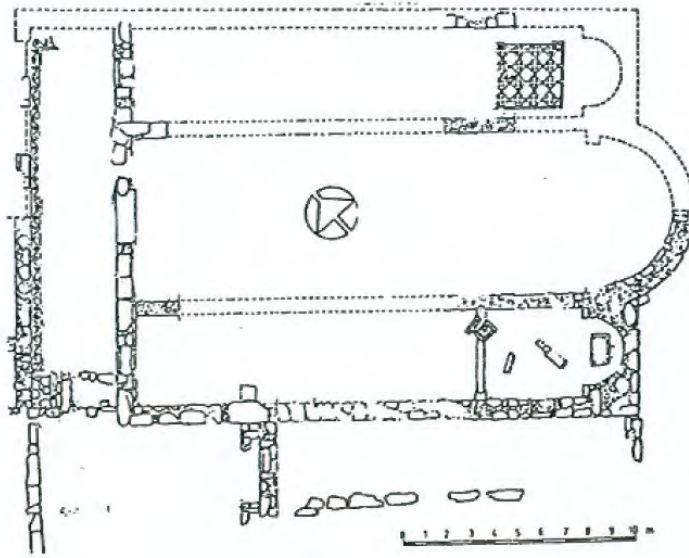
Kaynak: R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture. (Hong Kong: Penguin, 1986). s. 109

Levha 6b. Darıözü Akropol Kilisesi

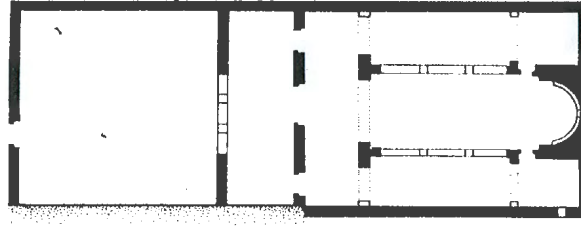
N. Çevik-B. Varkıvaç, "Tlos ve Çevresi 1998 Yüzeysel Araştırmaları: Darıözü Yerleşimi", XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 329-344, (2000). s. 33

LEVHA 7**Levha 7a. Karacaören Kilisesi**

Kaynak: K. Asano, "Survey of the Byzantine Sites On Lycian Coast Near Fethiye By Osaka Universty, Japan", X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 7-17, (1993). s. 14

Levha 7b. Knidos, Batı Limanı E Kilisesi

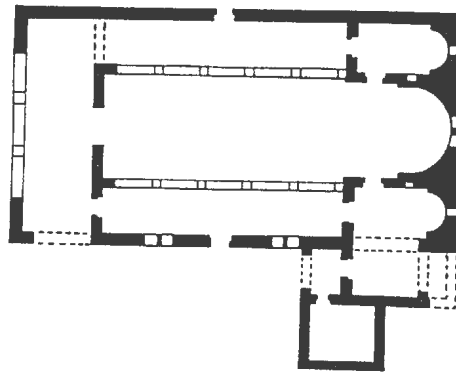
Kaynak: F. Özgümüş, "Knidos'taki Bizans Eserleri", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 11, 2-18, (1992). s. 5

LEVHA 8**Levha 8a. Tapureli C kilisesi**

Kaynak: S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. (Aldershot: Ashgate-Variorum Publishing Limited, 1996). Figure: 53

Levha 8b. Sura Kent Bazilikası

Kaynak: S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. (Aldershot: Ashgate-Variorum Publishing Limited, 1996). Figure: 54

Levha 8c. Korykos Kuzey Kilise

Kaynak: S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. (Aldershot: Ashgate-Variorum Publishing Limited, 1996). Figure: 24

LEVHA 9

Levha 9a. Kompozit Sütun Başlığı, Alanya Müzesi

Kaynak: S. Doğan, “Alanya Müze’sindeki Bizans Dönemi Taş Eserleri”, XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c.2, s. 77-86, (2004). s. 75

Levha 9b. Olympos, Mozaikli yapı

LEVHA 10**Levha 10a. Olympos, Mozaikli yapı**

Parman, Ebru ve Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, et.al. Lykia'da Bir Korsan Kenti, Olympos. (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006). s. 129

Levha 10b. Aperlae Antik Kenti, delikli levha parçaları

Kaynak: V. M. Tekinalp, "Arykanda Kenti Bizans Dönemi Mimari Plastik ve Litürjik Taş Eserleri", III. Uluslararası Likya Sempozyumu, c.2, s. 789-800, (2005). res. 1

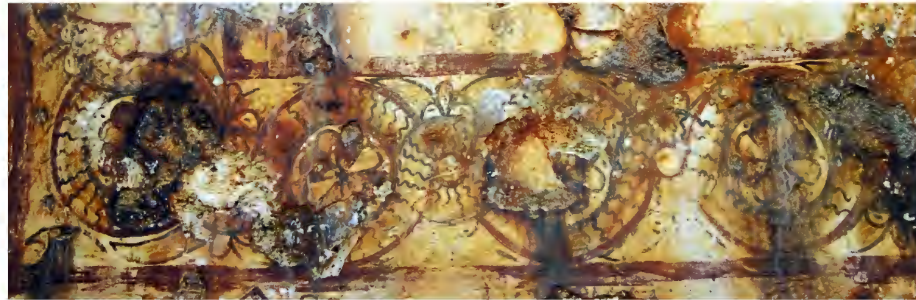
LEVHA 11**Levha 11a. Al Oda Manastır Kilisesi**

Gough, Michael. "A Church of the Iconoclast (?) Period in Byzantine Isauria",
 Anatolian Studies VII, 153–161, 1957. s. 155

Levha 11b. Keşlik Kilisesi, Kapadokya

LEVHA 12

Levha 12a. Üzümlü Kilise, Kapadokya

Levha 12b. Antalya, Obaköy'deki Şapel

LEVHA 13

Levha 13a. Antalya, Obaköy'deki Şapel

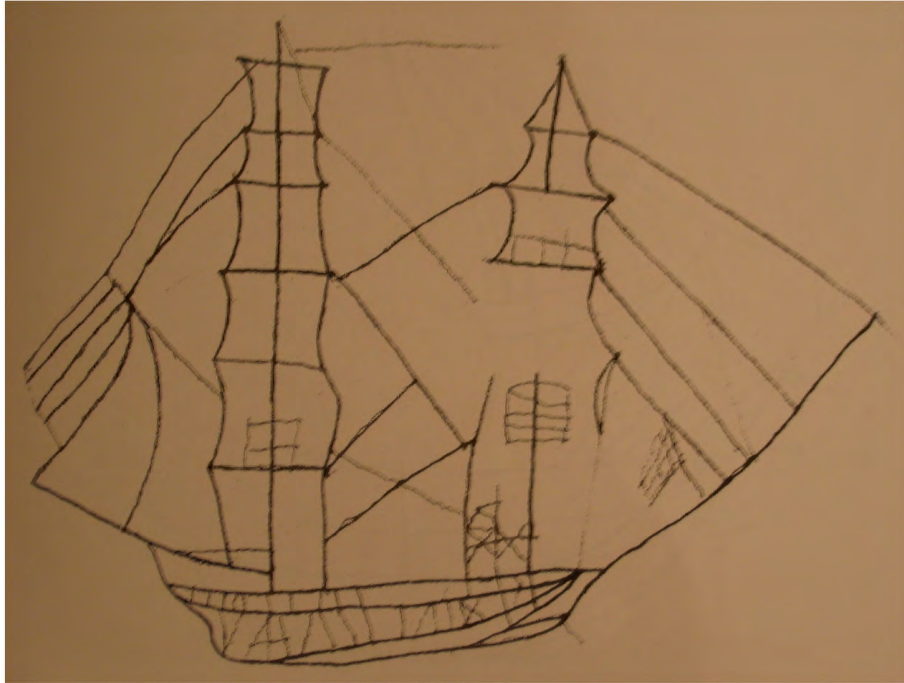

Levha 13b. Olympos; A Alanı, trikonchios doğu niş

LEVHA 14

Levha 14a. Alanya Kalesi, grafiti gemi çizimi

Karasu, Tufan. Alanya Gemileri. (Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2000).

Levha 14b. Alanya Kalesi, grafiti gemi çizimi

Karasu, Tufan. Alanya Gemileri. (Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2000. çizim. 16)

RESİMLER

RESİM 1. Üç Nefli Bazilika, genel görünüş

RESİM 2. Bazilika; Naos batı duvarı

RESİM 3. Bazilika; Kuzey cephe, çevre duvarı giriş kapısı

RESİM 4. Bazilika; Kuzey cephe, çevre duvarı

RESİM 5. Bazilika; Kuzey cephe, naos duvarı

RESİM 6. Bazilika; Kuzey cephe, batı pencere

RESİM 7. Bazilika; Kuzey cephe, doğu pencere

RESİM 8. Bazilika; Kuzey cephe, batı bölümü, apsis alanı

RESİM 9. Bazilika; Doğu cephe, güney bölümü, çevre duvarı

RESİM 10. Bazilika; Doğu cephe, naos duvarı

RESİM 11. Bazilika; Doğu cephe, devşirme taşlardan yapılan platform

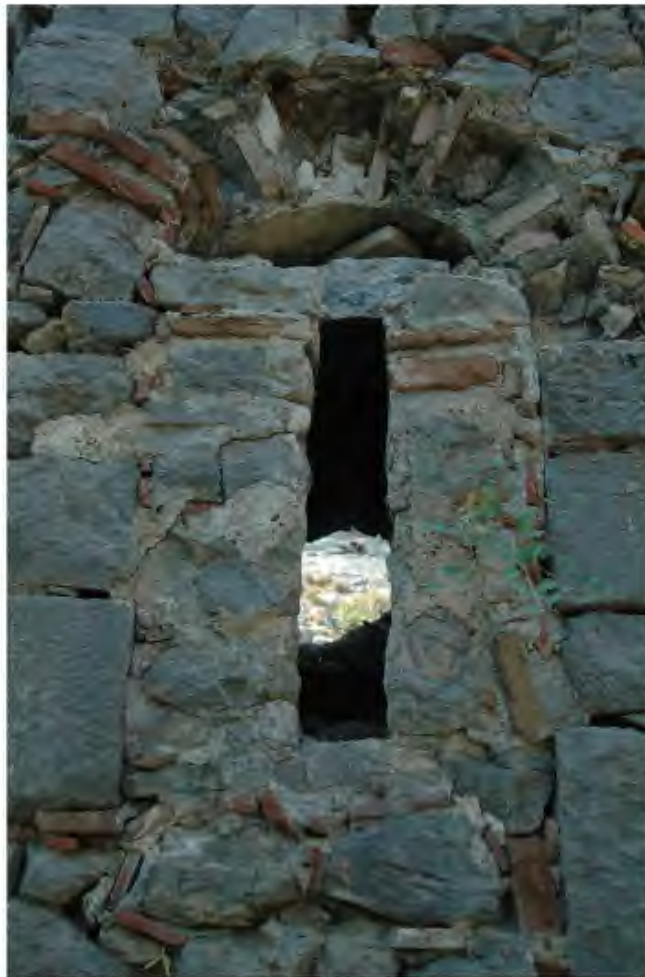
RESİM 12. Bazilika; Doğu cephe, çevre duvarı ve naosun birleşme noktası

RESİM 13. Bazilika; Doğu cephe, naos duvarı

RESİM 14. Bazilika; Orta nef apsisi birinci evre pencere kemer başlangıcı

RESİM 15. Bazilika; Doğu cephe, birinci evre güney apsis pencere düzenlemesi

RESİM 16. Bazilika; Doğu cephe, kuzey apsis bölümü

RESİM 17. Birinci evre kuzey apsis yarım kubbesi

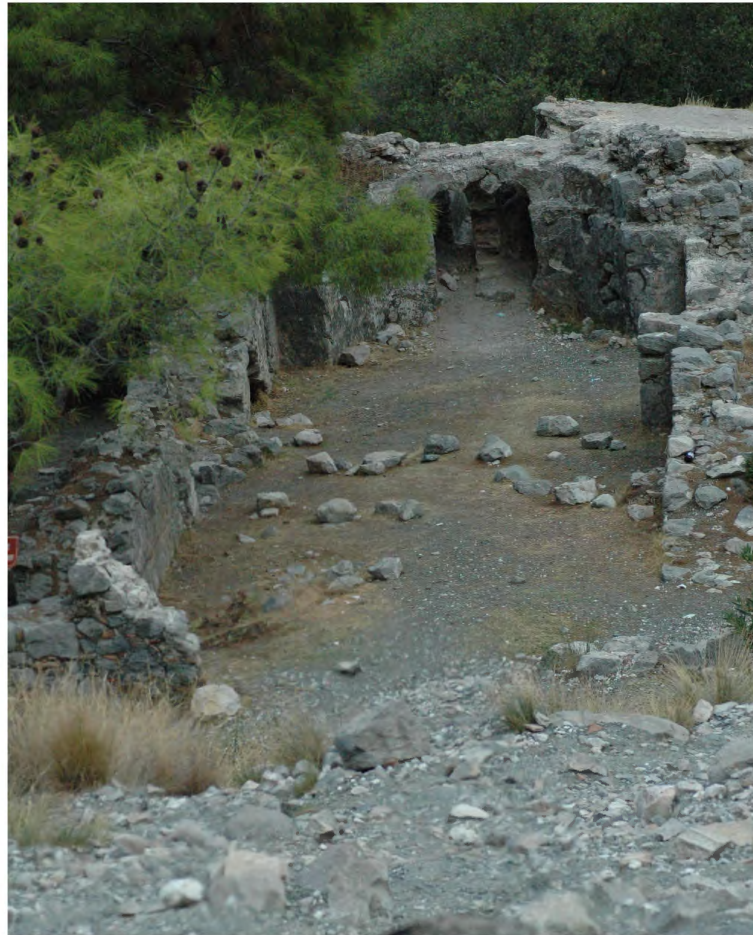
RESİM 18. Bazilika; İkinci evre kuzey apsis duvarı

RESİM 19. Bazilika; Çevre duvarı, güneydoğu köşedeki giriş kapısı

RESİM 20. Bazilika; Çevre duvarı, güneybatı köşesi

RESİM 21. Bazilika; Orta nef, genel görünüş

RESİM 22. Bazilika; Orta nef, batı duvarı

RESİM 23. Bazilika; Orta nef, kuzey duvarı, ikinci ve üçüncü paye arası

RESİM 24. Bazilika; Orta ve kuzey nef arasındaki pencere

RESİM 25. Bazilika; Orta nef kuzey duvarı, apsis ve birinci paye arası

RESİM 26. Bazilika; Orta nef güney duvarı, ikinci ve üçüncü paye arası

RESİM 27. Bazilika; Orta nef güney duvarı, birinci ve ikinci paye arası

RESİM 28. Bazilika; Orta nef güney duvarı, birinci ve ikinci paye arası

RESİM 29. Bazilika; Orta güneydeki ikinci paye

RESİM 30. Bazilika; Orta nef güney duvar, apsis ve birinci paye arası

RESİM 31. Bazilika; Orta nef apsisi, genel görünüş

RESİM 32. Bazilika; Orta nef apsisi, kemer başlangıcı

RESİM 33. Bazilika; Orta nef apsisi, güney bölümdeki hayat ağacı motifi

RESİM 34. Bazilika; Orta nef apsisi, üst bölüm fresko düzenlemesi

RESİM 35. Bazilika; Orta nef apsisi, fresko katmanları

RESİM 36. Bazilika; Güney nef kuzey duvar, kemer düzenlemesi

RESİM 37. Bazilika; Güney nef apsis alanı

RESİM 38. Bazilika; Güney nef apsis yarım kubbesi, üstten görünüş

RESİM 39. Bazilika; Kuzey nef genel görünüş

RESİM 40. Bazilika; Kuzey nef batı duvar üzerindeki fresko düzenlemesi

RESİM 41. Bazilika; Kuzey nef kuzey duvarı, tonoz başlangıcı

RESİM 42. Bazilika; Kuzey nef güney duvar üzerindeki fresko düzenlemesi

RESİM 43. Bazilika; Kuzey nef apsis yarım kubbesi, üstten görünüş

RESİM 44. Bazilika; Kuzey nef apsisi, genel görünüş

RESİM 45. Bazilika; Kuzey nef apsis yarım kubbesi, fresko düzenlemesi

RESİM 46. Bazilika; Kuzey nef apsisi, fresko yazıt

RESİM 47. Bazilika; Kuzey nef apsisi, alt bölüm

RESİM 48. Bazilika; Birinci evre apsis yarım kubbesi, figürlü kompozisyon

RESİM 49. Bazilika; Birinci evre apsis yarım kubbesi, figürlü kompozisyon

RESİM 50. Bazilika; Kuzey nef kuzey duvarı, tonoz başlangıcı

RESİM 51. Bazilika; Doğu duvar güney bölümü, üstten görünüş

RESİM 52. Bazilika; Kuzey nef kuzey duvar üstten görünüş

RESİM 53. Bazilika; Akathus yapraklı sütun başlığı

RESİM 54. Delikli levha parçası

RESİM 55. Ek yapı ve kilisenin birleşme noktası

RESİM 56. Bazilika; Doğu duvar orta apsis bölümü üstten görünüş

RESİM 57. Bazilika; Birinci evre orta nef pencere kemer başlangıcı

RESİM 58. Bazilika; Orta nef apsisi pencere düzenlemesi

RESİM 59. Bazilika; Birinci evre kuzey apsisi alt kottaki duvar örgüsü

RESİM 60. Bazilika; Kuzey nefi iki bölüme ayıran duvar

RESİM 61. Bazilika; Güney nef güney duvarı

RESİM 62. Bazilika; Güney nef apsisi güney cephesi

RESİM 63. Bazilika; Güney ve orta nef arasındaki tamirat izi

RESİM 64. Ek yapı, güneyden bakış

RESİM 65. Ek yapı; Mekan 1, batı cephe

RESİM 66. Ek yapı; Mekan 1, güneyden bakış

RESİM 67. Ek yapı; Mekan 1, batı duvar üzerindeki gemi grafitisi

RESİM 68. Ek yapı; Mekan 1, pandantif başlangıcı

RESİM 69. Ek yapı; Mekan 2, içmekan, kuzeydoğu köşe

RESİM 70. Ek yapı; Mekan 3, kuzeydoğu köşe

RESİM 71. Ek yapı; Mekan 3, kuzey cephe

RESİM 72. Ek yapı; Mekan 3, pencere düzenlemesi

RESİM 73. Ek yapı; Mekan 4 ve Mekan 5, doğudan bakış

RESİM 74. Şapel, doğu cephe giriş kapısı

RESİM 75. Şapel, iç mekan doğuya bakış

RESİM 76. Şapel, güney duvar

RESİM 77. Şapel, kuzey duvar

RESİM 78. Şapel, iç mekan batıya bakış

RESİM 79. Şapel, apsis duvarı

KAYNAKÇA

Ahunbay, Metin. “**M Yapısı- Mezarlık Kilisesi**”, **Toroslarda Bir Antik Kent Lyrbe?-Seleukeia?**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1998.

Aktan, Hamdi ve Oğuz Aktan. **Olympos ve Khimaira. Doğu Likya'nın Dünü Bugünü**. Ankara: İmaj Yayınevi, 2000.

Akyürek, Engin – Ayça Tiryaki ve Görkem Kızılkayak. “Antalya'nın Doryan ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı”, **Arkeoloji ve Sanat** 25, 112: s. 13-26, 2003.

_____ “Antalya Trebenna'daki Orta Dönem Bizans Kilisesinin Freskoları Üzerine Bir Değerlendirme”, **VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, s. 10-15, 2006.

Alparslan, Sema. “Antalya İli ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Mimari Plastik Eserler”, **XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, c.1, s. 29-38, 1999.

_____ “The Evaluation of the Motifs and Styles of the Architectural Sculpture of the Byzantine Age in Antalya and Lycia”, **Adalya VI**: s.251-264, 2003.

_____ “Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanları”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. 15, S. 1, s. 159-173, 2003.

_____ “Likya'da Bizans Dönemi Araştırmaları:2002”, **XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 189-202, 2003.

_____ “Likya'da Bizans Dönemi Araştırmaları:2003”, **XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 77-86, 2004.

_____“Alanya Müze’sindeki Bizans Dönemi Taş Eserleri”, **XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 77-86, 2004.

_____“Likya’da Bizans Dönemi Araştırmaları 2003”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2**, s. 90-94, 2004.

_____“Alanya ve Çevresinde Bizans Dönemi Araştırmaları 2004”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 3**, s. 97-102, 2005.

_____“Likya’da Bizans Taş Yapıtlar”, **III. Uluslar arası Likya Sempozyumu**, c.1, s. 215-224, 2005.

_____“Alanya ve Çevresinde Bizans Dönemi Araştırmaları 2005”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 4**, s. 65-70, 2006.

_____“Alanya ve Çevresinde Bizans Dönemi Araştırmaları 2006”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 5**, s. 93-97, 2007.

Andaloro, Maria. “Küçük Tavşan Adası”, **XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, c.1, s. 183-201, 1998.

Asano, Kazuo. “Survey of the Byzantine Sites On Lycian Coast Near Fethiye By Osaka Universty, Japan”, **X. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, s. 7-17, 1993

_____“ Survey of the Byzantine Sites in Gemiler Ada Area”, **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, s. 407-419, 1995.

_____“The Excavation of Church III on Gemiler Ada near Fethiye”, **XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 449-419, 2000.

_____“The Excavation of Church III on Gemiler Ada near Fethiye”, **XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 531-540, 2001.

Atila, İ.Akan. “Olympos Mezar Odası Kurtarma Kazısı”, ”, **II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri**, s.105–128.

Atvur, Orhan. “Olympos Antik Kenti (1991–1992 Çalışmaları)”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi** 88: 13–31, 1999.

Bakırer, Ö. **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I**. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981.

Bayburtluoğlu, Cevdet. **Likya**. İstanbul: Homer Kitabevi, 2004.

_____ **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer Arykanda**. İstanbul: Homer Kitabevi, 2004.

Beaufort, Francis. **Karamania, or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor and of the Remains of Antiquity**. London: R.Hunter, 1818.

Bean, George. **Eskiçağda Lykia Bölgesi**. Çeviren: H. Kökten. İstanbul: Arion Yayınevi, 1998.

_____ **Eskiçağda Güney Kıyılar**. Çeviren: İ. Delemen-S. Çokay. İstanbul: Arion Yayınevi, 1999.

Borchhardt, Jürgen. “Bericht Der Grabungskampagne In Lymra 1989”, **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c. 2, s. 323-348, 1990.

_____ “Bericht Der Grabungskampagne In Lymra 1993”, **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c. 2, s. 229-251, 1997.

_____ **Lymra Zemuri Taşları**. Çeviren: Gülay Tümer, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1999.

Bryer, Anthony ve Judith Herrin (Editör). “Iconoclasm”, **Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies**. Birmingham: Birmingham University, Centre for Byzantine Studies, March 1975.

Buchwald, Hans. **Form, Style and Meaning of Byzantine Church Architectura**. Suffolk: Ashgate-Variorum Publishing Limited, 1999.

Ceylan, Burcu. Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 2000.

Çevik, Nevzat-Burhan Varkıvanç, “Tlos ve Çevresi 1998 Yüzey Araştırmaları: Darıözü Yerleşimi”, **XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 329-344, 2000.

Çevik, Nevzat-Burhan Varkıvanç et.al. “Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2003”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2**, s. 68-73, 2004.

Clow, Kate. “The Lycian Way” Ankara: Upcountry, 2000.

Demirkent, Işın. “Haçlı Seferleri ve Türkler”, **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt no 6: 651-668, 2002.

Diler, Adnan. “Olympos ve Hephaiston’da Kült Kalıntıları Üzerine Bir Ön Araştırma”, **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, s.107–120, 1988.

_____ “Lykia Olympos Dağında Bir Ön Araştırma”, **Türk Arkeoloji Dergisi XXIX**, 161–177, 1991.

Epstein, A.W. “The Iconoclast Churches of Cappadocia”, **Iconoclasm, Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies**. Birmingham: Birmingham University, Centre for Byzantine Studies, March. s. 103–113, 1975.

Ercenk, Giray. "Pamphylia Bölgesi ve Çevresi Eski Yol Sistemi", **Belleten** LVI, 216: s. 371, 1992.

Erdem, İlhan. "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik Dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım I", Adalya V: s. 163-171, 2002.

_____ "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik Dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım II", Adalya VI: s. 293-300, 2003.

Evliya Çelebi. **Seyahatname**. Hazırlayan: Z.Kurşun, S.A.Kahraman ve Y.Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1996.

Eyice, Semavi. **Karadağ ve Karaman Çevresinde İncelemeler**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

Fellows, Charles. **Travels and Researches in Asia Minor. More Particularly Lycia**. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1975.

Fıratlı, Nezih. "İzmit'te Bulunan Bir Bizans Hipojesi", **İlgi** 21: s. 24-27, 1975.

Forbes, Edward ve Spratt T.A.B. "Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis" Vol. I. London. 1847.

Foss, Clive. **Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor**. Hampshire: Variorum, 1996.

_____ "The Lycian Coast in the Byzantine Age", **Dumbarton Oaks Papers** 48: 1-52, 1994.

_____ **History and Archeology of Asia Minor**. Hampshire: Variorum, 1998.

Grossman, Peter ve Hans Georg Severin. “Forschungen Im Südöstlichen Lykien”, **Türk Arkeoloji Dergisi** 25: c. 2, s. 101-113, 1981.

Gough, Michael. “A Church of the Iconoclast (?) Period in Byzantine Isauria”, **Anatolian Studies** VII, 153–161, 1957.

_____ “The Emperor Zeno and Some Cilician Churches”, **Anatolian Studies**, XXII: s. 199-212, 1972.

Güler, Ayça. Duvar Resmi ve Anadolu’da Gelişimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1995.

Harrison, R. M. “Churches and Chapels of Central Lycia”, **Anatolian Studies** XIII: 117-151, 1963.

_____ “A Note on Architectural Sculpture in Central Lycia”, **Anatolian Studies**, XXII: 187–197, 1972.

_____ “Aspects of Late Roman and Early Byzantine Lycia”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, s.525–532, 1979.

_____ “An Early Byzantine Town at Arif in Lycia”, **Yayla** 2, s. 11-17, 1979.

_____ “The Alakilise Valley in Lycia 1981”, **XV. Türk Tarih Kongresi**, s.111–114, 1981.

_____ **Mountain and plain**, Michigan: Universty of Michigan, 2001.

Hellenkemper, Hansgerd ve Friedricht Hild. **Tabula Imperii Byzantini 8, Lykien und Pamphylien**. Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004.

Hesiodos. **Theogonia, Olympos Tanrıları ile Pantheon**. Hazırlayan: Azra Erhat ve Sabahattin Eyüboğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1977.

Hill, Stephen. **The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria**. Aldershot: Ashgate-Variorum Publishing Limited, 1996.

Homeros. **İlyada**. Hazırlayan: A. Erhat-A.kadir. İstanbul: Can Yayınları, 1999.

Işık, Fahri. "Patara 1989", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c.1, s. 29-55, 1990.

Işık, Fahri. "Patara 1992", **XV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 279-301, 1993.

Işık, Fahri. "Patara 1996", **XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 53-80, 1998.

Jacobek, Roman. "Bizans Piskoposluk Merkezi Limyra", **Limyra. Zemuri Taşları**. Jürgen Borchardt. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.

Kalinka, E. **Tituli Asie Minoris**. Volumen I: Tituli Lyciae Lingua Conscripti, Wien 1901.

_____ **Tituli Asie Minoris**. Volumen II: Tituli Lyciae Linguis Graeca et Latina conscripti, Fas.I (1920); Fas. II (1930); Fas.II (1944), Wien.

Karasu, Tufan. **Alanya Gemileri**. Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2000.

Kızılkayak, Görkem. Antalya'da Neapolis Bazilikası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD. İstanbul, 2003.

Koca, Saim "Anadolu Türk Beylikleri", **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt no 6: 703-751, 2002.

Köroğlu, Gülgün. Bizans Sanatında İkonaklazma Dönemi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1994.

Krautheimer, Richard. **Early Christian and Byzantine Architecture**. Hong Kong: Penguin, 1986.

Kunze, M. "Patara 1992. Bizans Çağı Patarası ve Jeodezi Araştırması", **XV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c.2, s. 279-301, 1993.

Leake, William M. **Journal of a Tour in Asia Minor**. London: J. Murray, 1824.

Mango, Cyril. **Bizans Mimarisi**. Çeviren. M. Kadiroğlu. İstanbul: Reklam, 2006.

Merçil, E. "Türkiye Selçukluları", **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt no 6: 503–528, 2002.

Mansel, Arif Müfit, **Side 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırma Sonuçları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

Mastrogiannopoulos, Elias. **Byzantine Churches of Greece and Cyprus**. Massachusetts: Holy Cross Orthodox, 1984.

Morganstern, J. "The Byzantine Church at Dereagzı and It's Decoration", **İstanbul Mitteilungen** 29, 134–154, 1983.

Olçay, B.Y. "Olympos'da Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemine İlişkin Bulgular", **V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları**, 2001.

_____ "Olympos in the Middle Ages", **Newsletter of the Society for the Medieval Mediterranean** 9: 25–27, 2005.

_____ Olcay Uçkan, B.Y. “Olympos Kazısı 2006”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 5**: s. 48-52, 2007.

Olcay Uçkan, B.Y. ve Y.Mergen, “Olympos Antik Kenti Çalışmaları 2004”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2005-3**: 149-152, 2005.

Olcay Uçkan, B.Y. ve E. Parman , “Olympos’un Ortaçağ Dokusu”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu**, c.2, s.587-599, 2005.

Olcay Uçkan, B.Y. et al. “Olympos Yüzey Araştırması”, **XXIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, s.123-134, 2006.

Olcay Uçkan, B.Y. ve Y.Mergen. "Late Antique and Medieval Researches of the Antique City Olympos", **X. Symposium on Mediterranean Archaeology**, 9-11 March 2006, Ankara-Turkey, 2006.

_____ “Olympos Antik Kenti”, **Popüler Bilim**, Ekim 2006, s.152, 47-48, 2006.

Ostrogorsky, George. **Bizans Devleti Tarihi**. Çeviren. F. Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Ötüken, Yıldız. “Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler”, **Vakıflar Dergisi XXI**. s. 395-403, 1990.

Özgümuş, Feridun. Knidos’taki Bizans Eserleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1987.

_____ Knidos’taki Bizans Eserleri. **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 11**, 2-18, 1992.

Parman, Ebru. “Antalya-Olympos ve Çevresinde (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları”, **XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1 cilt, s.1vd., 2001.

_____ “Antalya-Olympos ve Çevresi (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları 2000 Yılı Çalışma Raporu” **XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, cilt 1, s.137–144, 2002.

_____ “Antalya-Olympos ve Çevresinde Geç Antik-Ortaçağ 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları”, **XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, cilt 1, s.139–152, 2003.

_____ “Olympos Örenyeri ve Çevresi Yılı Yüzey Araştırması 2002”, **Anadolu Akdenizi Haberleri I**, s. 42-44, 2003.

Parman, Ebru ve Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, et.al. **Lykia’da Bir Korsan Kenti, Olympos**. İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Pekak, Sacit. “İstanbul’da Studios Manastırı Kilisesi (İmrahor Cami) Tarihi ve Mimarisi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1984.

Peterson, Eugen ve Felix von Cuschan. *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtien*, c.2. Wien.1889.

Ramsay, William M. **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**. Çeviren. M. Pektaş, İstanbul: MilliEğitim Basımevi, 1960.

Redford, S. “SelPavilions and Enclosures in and around Antalya”, **XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, s. 453–467, 1997.

Restle, M. **Byzantine Wall Painting in Asia Minor**. Shanon: Irish University Press, 1967.

Rosenburn, Elisabet – Gerhard Haber ve Somay Onurkan. **A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967.

Ruggieri, Vincenzo. **Byzantine Religious Architecture (528–867): It's History and Structural Elements**. Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1991.

_____ “Epigraphic Testimonies From Chimera-Yanartaş (Olympos), **Epigraphica Anatolia** 26: s. 67-70, 1996.

_____ “Un Complesso Iconoclastico a Chimera (Yanartaş). Rapporto Preliminare” **Orientalia chr. Per. 60**: s.471–502, 1994.

_____ “Il Sito Bizantino di Chimera 2° Rapporto” **Orientalia chr. Per. 61**: s.367–380, 1995.

_____ “Gli Affreschi Iconoclastici Della Chiesa Di Chimera”, **Cahiers Archeologiques** 44: 33–48, 1996.

Sevin, Veli. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası**. Çeviren: Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

S.Şahin-E.Parman-M.Adak, **Olympos, Çıralı Adrasan Gezi Rehberi**. İstanbul: Günışığı Turizm Yayıncılık, 2000.

S.Şahin-E.Parman-M.Adak, **Likya İncelemeleri I**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2002.

Tekinalp, Vahit Macit. Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S.4.-14. yüzyıl) Andriake Kenti. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 2000.

_____ “Andiriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları”. **V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları**. s. 491–515, 2001.

_____ “Arykanda Kenti Bizans Dönemi Mimari Plastik ve Litürjik Taş Eserleri”, **III. Uluslar Arası Likya Sempozyumu**, c.2, s. 789–800, 2005.

Tok, Emine. Türkiye’deki Orta ve Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Cephe Düzeni. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, 1997.

Tsuji, Shigehumi (Editör). **The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey). First Report**. Osaka: Osaka University Pres, 1995.

Uğurlu, Elif. Olympos Nekropolü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, 2006.

_____ “Olympos ve Zenikites Kalesinin Lokalizasyonu”, Adalya X: 81-103, 2006.

Verzone, P. **Alahan Manastırı Mimarisi üzerine Bir Deneme**. Çeviren: Mükerrrem Umsan. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1955.

Winfield, David C. “Middle and Later Byzantine Wall Painting Methods. A Comparative Study”, **Dumbarton Oaks Papers** 22: 61–140, 1968.